

PETER BROWN

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ
150-750 μ.Χ.

Μετάφραση
ΕΛΕΝΗ ΣΤΑΜΠΟΓΛΗ

Επιμέλεια
ΕΥΑΝΘΙΑ ΣΥΡΜΟΥ - ΔΗΜΟΣ ΚΟΥΒΙΔΗΣ

Δεύτερη έκδοση

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

II ΘΡΗΣΚΕΙΑ

4 Η νέα διάθεση: τάσεις της θρησκευτικής σκέψης, περίπου 170-300 μ.Χ.

Ο ιστορικός διατρέχει τον κίνδυνο να ξεχάσει ότι οι άνθρωποι τους οποίους εξετάζει περνούν μεγάλο μέρος της ζωής τους κοιμώμενοι· και ότι όταν κοιμούνται, ονειρεύονται. Πάντως, ένας Έλληνας ρήτορας, ο Αίλιος Αριστείδης (118-80), μας άφησε μια πλήρη περιγραφή των ονείρων του. Τα κατέγραψε με τον τίτλο *Ιεροί Λόγοι*, μια και κύριο θέμα τους είναι οι εμφανίσεις του θεού Ασκληπιού. Περιλαμβάνουν όνειρα θρησκευτικού τρόμου και έκστασης. Ο Αριστείδης ήταν πεπεισμένος πως είναι ο εκλεκτός του θεού και πως ο εν εγρηγόρσει βίος του ήταν ένα «θείο δράμα» που εκτυλισσόταν βήμα βήμα χάρη στη στοργική φροντίδα του Ασκληπιού.

Η περίπτωση του Αριστεΐδη μάς υπενθυμίζει, αν αυτό είναι απαραίτητο, πως κατά τη μεγάλη άνθηση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας υπήρχε χώρος για πολλούς τέτοιους εκκεντρικούς: πραγματενόμαστε μια κοινωνία όπου για να τα βγάλει πέρα με τα προβλήματα της ζωής, η πλειονότητα των μορφωμένων ανθρώπων στρεφόταν κατά κανόνα στα μέσα που παρείχε η παραδοσιακή θρησκεία, και όχι στη φιλοσοφία ή την επιστήμη.

Θα πρέπει ωστόσο να τονίσουμε ότι η έντονη ονειρική ζωή του Αριστεΐδη δεν άλλαξε σε τίποτα την απόφασή του να ζήσει τη ζωή ενός επιτυχημένου συντηρητικού, μορφωμένου ανθρώπου: ο Ασκληπιός τον βοήθουσε απλώς να ξεπεράσει τις «κρίσεις» που θα μπορούσαν να ανακόψουν την επιτυχή καριέρα του. Μας είναι γνωστός ως συγγραφέας ενός κλασικού πανηγυρικού για τα προτερήματα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, και ως δριμύς πολέμιος των χριστιανών – «κατοίκων στην Παλαιστίνη που δείχνουν έλλειψη ευλάβειας, όπως θα περίμενε κανείς, αφού δεν τρέφουν κανένα σεβασμό για όσους είναι καλύτεροι από τους ίδιους».

Ο Αριστεΐδης αισθανόταν ριζωμένος σ' έναν παραδοσιακό παγανιστικό τρόπο ζωής. Τον επόμενο όμως αιώνα έμελλε να επέλθει μια σημαντική αλλαγή. Η πλούσια θρησκευτική ζωή της Μεσογείου, που είχε επιδείξει μια αστείρευτη ικανότητα να αντλεί από το εξωτικό και το εκκεντρικό, αιφνιδίως εγκατέλειψε τις παραδοσιακές φόρμες στις οποίες ένιωθαν άνετα άνθρωποι σαν τον Αριστεΐδη. Ορισμένοι αποπειράθηκαν να επανερμηνεύσουν την πατρογονική θρησκεία τους· άλλοι πήραν «διαζύγιο από τις πρακτικές του παρελθό-

ντος» βαπτιζόμενοι χριστιανοί. Τα χρόνια από το 170 περίπου έως τον ασπασμό του χριστιανισμού από τον Κωνσταντίνο το 312 είναι μια περίοδος έντονων θρησκευτικών ζυμώσεων. Εμφανίζονται οι πρώτες φιλολογικές μονομαχίες ανάμεσα σε χριστιανούς και μορφωμένους εθνικούς: γύρω στο 168, ο εθνικός Κέλσος έγραψε το έργο του *Αληθής Λόγος* στο οποίο απάντησε αναλυτικά ο Ωριγένης από την Αλεξάνδρεια το 248. Στα διδασκαλεία τους, γνωστικοί δάσκαλοι επιχειρούσαν να ψηλαφήσουν τα βάθη της γνώσεως που ενυπήρχαν στο χριστιανισμό. (Γραπτά των γνωστικών, από την περίοδο γύρω στο 170 βρέθηκαν πρόσφατα σε κοπτική μετάφραση στο Nag-Hammadi της Αιγύπτου.) Οι εθνικοί διοχέτευαν τις ανησυχίες τους σε μικρές διδακτικές μελέτες, όπως οι αποκαλύψεις του Αιγυπτίου Ερμή του Τρισμέγιστου.

Θα ήταν αφελές να θεωρήσει κανείς τις αλλαγές που μαρτυρούν αυτά τα γραπτά ως δείγμα παρακμής του κλασικού διαφωτισμού και άνθησης της δεισιδαιμονίας. Το στοιχείο που δεσπόζει στην εποχή των Αντωνίνων δεν είναι τόσο ο διαφωτισμός όσο η διάχυτη και δραστική δεισιδαιμονία μέσω της οποίας μια εδραιωμένη και επιτυχημένη άρχουσα τάξη πείθει τον εαυτό της πως ζει στον καλύτερο δυνατό κόσμο. Η στάση αυτή αποτυπώνεται στο μότο που εμφανίζεται συχνά στα νομίσματα του 2ου και του 3ου αιώνα: *Providentia deorum* – «Οι θεοί προνοούν για μας». «Οι θεοί είναι πάντα εκεί για να φανερώνουν τη δύναμή τους», έγραφε ο Μάρκος Αυρήλιος. «Μας βοηθούν με τον θαυμαστό τους τρόπο. Μας στέλνουν όνειρα, μας αποκαλύπτουν μυστήρια: μας παρέχουν φάρμακα που προστατεύουν την υγεία μας και χρησμούς για τις αμφιβολίες μας».

Οι καλλιεργημένοι εθνικοί ένιωθαν ακόμα συμπιλωμένοι με τον κόσμο τους. Σύμφωνα με τους φιλοσόφους, το σύμπαν το κυβερνούσε Ένας Ύψιστος Θεός, άφατος, ανέκφραστος, επομένως «υπεράνω» όλων. Αλλά αυτός ο ένας Θεός είχε πλήρη εκπροσώπηση πάνω στη γη με τη μεσίτευση πλήθους παραδοσιακών θεών που θεωρούνταν διακονούντα «πνεύματά Του»: τους διοικητές των επαρχιών της απέραντης αυτοκρατορίας Του. Ο μέσος άνθρωπος ήταν απόλυτα ευχαριστημένος με αυτές τις οικείες μορφές: η περιβολή των κλασικών Ολυμπίων εξακολούθησε να τους ταιριάζει. Σε καμιά άλλη περίοδο της αρχαιότητας δεν υπήρξε ο μέσος άνθρωπος τόσο σίγουρος για την όψη των κλασικών θεών: τους έβλεπε κανείς παντού τον 2ο αιώνα, στην πιο στερεότυπη και παραδοσιακή τους μορφή – σε αγάλματα μαζικής παραγωγής, σε νομίσματα και σε αγγεία.

Υπήρχε διάχυτη η αντίληψη πως αυτοί οι θεοί μεριμνούσαν γενικά για την ανθρωπότητα, και ειδικότερα για συγκεκριμένες πόλεις και ανθρώπους. Η περίπτωση του Αριστείδη είναι ενδεικτική για το πόσο σοβαρά ανέμεναν οι άνθρωποι τη θεϊκή παρέμβαση σε προσωπικό επίπεδο. Σε όλη την έκταση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, πόλεις και μεμονωμένα άτομα έδιναν στους παλιούς θεούς την ευκαιρία να φροντίσουν τους πιστούς τους: ο 2ος αιώνας υ-

πήρξε μάρτυρας μιας εντυπωσιακής αναβίωσης των παραδοσιακών μαντείων του ελληνικού κόσμου.

Οι άνθρωποι εξασφάλιζαν αυτή τη φροντίδα σεβόμενοι ορισμένες τελετές που πίστευαν πως υπήρχαν από καταβολής κόσμου. Η εγκατάλειψη αυτών των τελετών προκάλούσε ανησυχία και μίσος. Οι χριστιανοί γίνονταν στόχος βάνουσων επιθέσεων επειδή τις παραμελούσαν όποτε κάποιος σεισμός, λιμός ή βαρβαρική επιδρομή προόδιε την οργή των θεών.

Σε γενικές γραμμές, ένα τέτοιο σύστημα πίστης, επέτρεπε στον άνθρωπο να αισθανθεί μέρος ενός σφιχτοδεμένου κόσμου για τον οποίο προνοούσαν οι πανάρχαιοι θεοί. Μπορούσε να είναι σίγουρος ότι αυτό που πάντοτε έκαναν οι γονείς και οι συμπατριώτες του ταίριαζε χωρίς τριβές στον απέραντο περιβάλλοντα όγκο ενός τέλει σύμπαντος. Η παραδοσιακή πίστη στις ενέργειες των θεών στον κόσμο παρουσίαζε μια ενιαία και αρραγή επιφάνεια. Οι σκέψεις και οι αναζητήσεις της «νέας διάθεσης», μετά το 170 μ.Χ., της δημιουργήσε ρωγμές. Θα εκτιμήσουμε καλύτερα τη φύση της πνευματικής επανάστασης που καθιστά την ύστερη αρχαιότητα τόσο ξεχωριστή και γόνιμη περίοδο στην ιστορία της αρχαίας Μεσογείου, εξετάζοντας κάποια νέα ζητήματα που ευαισθητοποιούσαν τους ανθρώπους της εποχής.

Πρώτα απ' όλα, το άτομο άρχισε όλο και πιο έντονα να αισθάνεται πως υπήρχε κάτι μέσα του, που είχε απεριόριστη αξία, αλλά είχε αποκοπεί οδυνηρά από τον έξω κόσμο. Μετά από γενείς φαινομενικά ικανοποιητικής δημόσιας δραστηριότητας, ήταν σαν να είχε διακοπεί το ρεύμα που συνέδεε τις εσωτερικές εμπειρίες των ανθρώπων με τον έξω κόσμο. Η θαλπωρή του οικείου περιβάλλοντος εξατμίστηκε. Οι παραδοσιακές μέριμνες φαίνονταν τώρα ασήμαντες, αν όχι καταπιεστικές. Ήδη ο Μάρκος Αυρήλιος κοιτάζει τον κόσμο από απόσταση: οι εκστρατείες στον Δούναβη με τις οποίες είχε σώσει την αυτοκρατορία το 172-75 και το 178-80 του φαίνονται τώρα σαν «κουτάβια που μαλώνουν για ένα κόκαλο». Ο φιλόσοφος Πλωτίνος αναρωτιέται: «Όταν αποκτώ συνείδηση του εαυτού μου, διερωτώμαι πώς έγινε και έχω σώμα... από ποια επιδείνωση συνέβη αυτό;» Ο γνωστικός «αφυπνίζεται» για να ανακαλύψει πως η ζωή είναι ένας εφιάλτης «στον οποίο τρέχουμε χωρίς κανείς να ξέρει προς τα πού, ή αλλιώς στεκόμαστε άπραγοι ψάχνοντας ποιος ξέρει ποιον». Ο βαπτισμένος χριστιανός, ως «υιός του Θεού», βρίσκεται αντιμέτωπος με έναν κόσμο που τον κυβερνάει ο πρίγκιπας του κακού.

Αυτή η αιφνίδια ανακάλυψη αποθεμάτων τελειότητας ή έμπνευσης μέσα στο ίδιο το άτομο συμβάδιζε με την ανάγκη για ένα θεό με τον οποίο μπορούσε κανείς να μείνει μόνος: ένα θεό του οποίου η «αποστολή» παρέμενε επικεντρωμένη και προσωπική και όχι διασπασμένη σε καλοκάγαθες αλλά βαθύτατα απρόσωπες φροντίδες για όλο το σύμπαν. Όσοι εξακολουθούσαν να αισθάνονται ότι απλώς και μόνο οι συμβατικές τους δραστηριότητες χρειάζονταν τη

θείκη ευλογία ή παρακίνηση δεν συμμερίζονταν τη νέα αυτή ανάγκη: ο Αρστέιδης ένιωθε εντελώς εξαρτημένος από τον Ασκληπιό, αλλά, συμβατικά σκεπτόμενος, θεωρούσε τον Δία ως τον απόμακρο κυβερνήτη ενός ελληνικότατου πανθέου. Αντίθετα, η νέα διάθεση στόχευε στο κέντρο, μακριά από τις υποδεέστερες θεότητες της λαϊκής πίστης – στον Ένα Θεό, ως μορφή κρυφής, ανέκφραστης δύναμης. Για τους γνωστικούς, λόγου χάρι, ο αγαθός θεός είχε υπάρξει πάντοτε εντελώς κρυμμένος, άγνωστος· έκανε τώρα μια αναπάντεχη «εμφάνιση» για να αποκαλυφθεί, επιτέλους, στον πιστό πίσω από τα δόλια τεχνάσματα ενός διαβολικού κόσμου. Η καθησυχαστική αρχαία εικονογραφία των μικρότερων θεών, που είχε επικαλήσει τον Ένα Θεό, παραμερίστηκε. Ο χριστιανός βρέθηκε πρόσωπο με πρόσωπο με την καταλυτική απλότητα του ενός «Θεού του Σύμπαντος»· ακόμα και για τον σκεπτόμενο παγανιστή οι Ολύμπιοι άρχισαν να φαίνονται κάπως διαφανείς. Το κλασικό προσωπείο δεν ταίριαζε πια στον σκοτεινό και ανεξιχνίαστο πυρήνα του σύμπαντος.

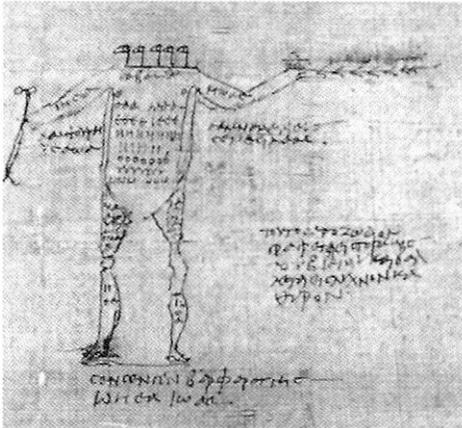
Θ• ήταν αφελές να περιγράψει κανείς αυτή την εξέλιξη απλώς ως διευκρίνιση της ενασχόλησης με τα «υπερκόσμι•». Κάθε άλλο: η πίστη πως μπορούσε κανείς να βρίσκεται σε άμεση επαφή με κάτι πολύ μεγαλύτερο από τον εαυτό του εναρμονιζόταν πλήρως με μια εποχή πολιτικών ζυμώσεων και επαναστατικών αλλαγών. Ο παραδοσιακός παγανισμός είχε εκφραστεί μέσα από φόρμες τόσο απρόσωπες όσο το ίδιο το σύμπαν: κληροποιούσε αισθήματα για ιερά πράγματα – για αρχαίες τελετές, αγάλματα, μαντεία, μεγάλους προσφιλείς ναούς. Αντιθέτως, η «νέα διάθεση» κληροποιούσε ανθρώπους – απλά άτομα που πίστευαν πως ήταν οι φορείς τεράστιων δυνάμεων. Όλοι εκείνοι που πράγματι σημάδεψαν τον ρωμαϊκό κόσμο κατά τη διάρκεια του 3ου και του 4ου αιώνα, πίστευαν πως δρούσαν ως «υπηρέτες» του Θεού ή των θεών, και αντλούσαν συνεχώς από το «υπερφυσικό» την καθοδήγηση για τις ενέργειές τους: εκκλησιαστικοί οργανωτές όπως ο Κυπριανός, επίσκοπος Καρχηδόνας (248-58)· μεταρρυθμιστές αυτοκράτορες – όπως ο Αυρηλιανός (270-75) ο εθνικός, ο Κωνσταντίνος ο χριστιανός, ο Ιουλιανός ο Αποστάτης (361-63)· ισχυρογνώμονες, μεγαλοφυείς άνδρες όπως ο άγιος Αθανάσιος (περ. 296-373) και ο άγιος Αυγουστίνος.

Αυτή η αίσθηση μιας επικείμενης «εμφάνισης» θείας ενέργειας στον εσωτερικό κόσμο του ατόμου είχε επαναστατικά αποτελέσματα. Για χιλιάδες ταπεινούς ανθρώπους, άντρες και γυναίκες, τα πρότυπα της κλασικής κουλτούρας και οι καθιερωμένοι κανόνες συμπεριφοράς χαλάρωσαν. Το κοινό χαρακτηριστικό παγανιστικών και χριστιανικών γραπτών της «νέας διάθεσης» είναι το ενδιαφέρον τους για τη «μεταστροφή» στην ακριβέστερη έννοιά της – θεωρούσαν δηλαδή πως ήταν δυνατό να εμφανιστεί αιφνίδια ο «πραγματικός», θείος εαυτός εις βάρος της συνήθους κοινωνικής ταυτότητας του ατόμου. Ο «αναγεννημένος» μαθητής του Ερμή του Τρισμέγιστου, ο «πνευματικός» άνθρωπος των

γνωστικών, ο βαπτισμένος χριστιανός, όλοι αισθάνονταν την ύπαρξη ενός γυάλινου τείχους ανάμεσα στη νέα τους ζωή και το παρελθόν: η νέα τους συμπεριφορά χρωστούσε τα πάντα στον Θεό και τίποτα στην κοινωνία.

Η ιδέα της «μεταστροφής» ήταν στενά συνδεδεμένη με την ιδέα της «αποκάλυψης». Από κοινού, αυτές οι δύο ιδέες προκάλεσαν ρωγμές στο υψηλό τείχος της κλασικής κουλτούρας. Ο μέσος άνθρωπος, με τη «μεταστροφή» του, κέρδιζε τώρα μια ηθική υπεροχή που παλαιότερα ήταν προνόμιο των Ελλήνων και των Ρωμαίων αρχόντων, απότοκο της προσεγμένης αγωγής τους και της σχολαστικής συμμόρφωσής τους προς τα αρχαία πρότυπα. Με την «αποκάλυψη» ο αμόρφωτος μπορούσε αβίαστα να φτάσει στην καρδιά ζωτικών θεμάτων, χωρίς υψηλό τίμημα, αποφεύγοντας τις επαγγελματικές έχθρες και το βάρος της φιλοσοφικής παράδοσης του 2ου αιώνα. Παγανιστές φιλόσοφοι, που από πολλές απόψεις συμμερίζονταν τις νέες αναζητήσεις, αντιτάχθηκαν με πάθος στους χριστιανούς και στους παγανιστές γνωστικούς που έκαναν χρήση τέτοιων μέσων. Για ένα φιλόσοφο σαν τον Πλωτίνο, η «αποκάλυψη» δεν ήταν απλώς παράλογη: άνοιγε το δρόμο για δεύτερης ποιότητας απομιμήσεις μιας παραδοσιακής ακαδημαϊκής φιλοσοφικής παιδείας. Ήταν σαν να προσπαθούσαν οι κάτοικοι μιας υπανάπτυκτης χώρας να κατακτήσουν την τεχνολογία του δυτικού πολιτισμού διατεινόμενοι πως έμαθαν πυρηνική φυσική από τα όνειρα και τους χρησμούς.

Για ανθρώπους που ανακάλυψαν εντός τους μια ορισμένη τελειότητα και ένιωθαν ικανοί για μια προσωπική επαφή με τον Ένα Θεό, το πρόβλημα του κακού έπαιρνε τώρα έναν πιο προσωπικό, πιο ριζικό χαρακτήρα. Το να «ατενίζει κανείς τα πράγματα στο σύνολό τους», να αποστασιοποιείται από τις ανθρώπινες δυστυχίες —σαν να επρόκειτο για λυπηρά τροχαία ατυχήματα στο καλορυθμισμένο οδικό δίκτυο του σύμπαντος— κρινόταν πια ανεπαρκές. Γιατί έτσι έχανε το νόημά της η ένταση των εσωτερικών συναισθηματικών συγκρούσεων. Εξ ου και η σημαντικότερη εξέλιξη αυτών των αιώνων: η οριστική αναγόρευση των «δαιμόνων» σε ενεργούς δυνάμεις του κακού, ενάντια στις οποίες οι άνθρωποι όφειλαν να παλέψουν. Στη θρησκευτική και πνευματική ζωή του ανθρώπου της ύστερης αρχαιότητας διακρίνεται η φορτισμένη ατμόσφαιρα μιας αόρατης μάχης. Το να αμαρτάνεις δεν είναι πια απλώς το να πλανάσαι: είναι το να επιτρέπεις να σε υπερικήσουν αόρατες δυνάμεις. Το να πλανάσαι δεν είναι το να κάνεις λάθος: είναι το να χειραγωγείσαι ανεπίγνωστα από αόρατες κακοποιούς δυνάμεις. Όσο πιο ένθερμα πίστευαν οι άνθρωποι στις ιδέες τους τόσο πιο ισχυροί τους φαίνονταν οι δαίμονες. Για τους χριστιανούς ο παραδοσιακός παγανισμός δεν ήταν έργο ανθρώπων: ήταν το «όπιο του λαού», που το διοχέτευαν στην ανθρωπότητα οι μη ανθρώπινοι δαίμονες: ένας μάλιστα λόγιος απέδωσε τις κακές κριτικές για το βιβλίο του σε δαιμόνια έμπνευση!

37 Το Μεγάλο Ακέφαλο Ον: ένας ισχυρός δαίμονας σε μαγικό πάπυρο. Πολλοί μορφωμένοι ήλπιζαν ότι θα έλεγχαν τους δαίμονες μέσω από βιβλία μαγείας. Η κατοχή τέτοιων βιβλίων επέσυρε την ποινή του θανάτου. Berlin Papyrus 5026, 4ος αιώνας.

38 Εκδιώκοντας το δαίμονα. Υπακούοντας στην αιφνίδια διαταγή ενός αγίου, ο δαίμονας φαίνεται ξεκάθαρα να εγκαταλείπει το θύμα. Ανάγλυφο από την μπρούντζινη πόρτα της εκκλησίας του Αγίου Ζήνωνος, Βερόνα, 12ος αιώνας.

Αλλά αν οι δαίμονες ήταν οι «αστέρες» του θρησκευτικού δράματος της ύστερης αρχαιότητας, είχαν ανάγκη από έναν μιμρεσάριο. Και αυτόν τον βρήκαν στη χριστιανική εκκλησία. Έξω από το πλαίσιο του χριστιανισμού, οι δαίμονες παρέμεναν αμφιλεγόμενοι (κάπως σαν τα φαντάσματα). Τους επικαλούνταν προκειμένου να εξηγηθούν αναπάντεχες και άλογες δυστυχίες ή απο-

κλίσεις από συνηθισμένες συμπεριφορές όπως στάσεις, επιδημίες και ανάρμοστες ερωτικές σχέσεις. Η μνεία τους ήταν τόσο συχνή και προξενούσε τόση ανησυχία όσο τα μικρόβια στις μέρες μας. Ο χριστιανισμός, όμως, έφερε τους δαίμονες στο κέντρο της κοσμοθεωρίας του. Η χριστιανική εκκλησία είχε κληρονομήσει, μέσω του ύστερου ιουδαϊσμού, αυτή τη μοιραία προσφορά της ζωροαστρικής Περσίας στον κόσμο της Δύσης: την πίστη στον απόλυτο διαχωρισμό του πνευματικού κόσμου σε αγαθές και πονηρές δυνάμεις, σε αγγέλους και δαίμονες. Για ανθρώπους που ολοένα ανησυχούσαν για το πρόβλημα του κακού, η χριστιανική στάση απέναντι στους δαίμονες έδινε μια απάντηση που ανακούφιζε την ανείπωτη ένταση: εστίαζε το άγχος τους στους δαίμονες, προσφέροντας ταυτόχρονα και γιατρικό. Στον Διάβολο αποδίδονταν τεράστιες αλλά αυστηρά χαρτογραφημένες εξουσίες. Ήταν ο καθολικός φορέας του κακού στην ανθρωπότητα· αλλά είχε ηττηθεί από τον Χριστό και μπορούσε να διατηρείται υπό έλεγχο από τους εκπροσώπους του στη γη. Οι χριστιανοί ήταν πεπεισμένοι ότι στη γη απλώς «καθάριζαν» τα υπολείμματα μιας μάχης που είχε ήδη κερδηθεί για λογαριασμό τους στον Ουρανό. Οι μοναχοί αντιμετώπιζαν τους δαίμονες με τη χαρούμενη ανησυχία των μικρών παιδιών που επισκέπτονται λιοντάρια στον ζωολογικό κήπο· και οι χριστιανοί επίσκοποι στρώθηκαν στη δουλειά με την ορμητική έξαψη πολλών επαναστατών – βρίσκονταν αντιμέτωποι με μια διαβολικά οργανωμένη κοινωνία που ήταν βεβαίως φοβερή και βλαβερή, αλλά και κούφια, καταδικασμένη να καταστραφεί. Έτσι παρ' όλους τους αξιόπιστους κοινωνικούς και πολιτιστικούς λόγους που μπορεί να προβάλλει ο ιστορικός για την εξάπλωση της χριστιανικής εκκλησίας, το γεγονός παραμένει πως σε ολόκληρη τη χριστιανική φιλολογία από την Καινή Διαθήκη και εξής η πρόοδος των χριστιανών ιεραποστόλων οφείλεται κυρίως στην ικανότητά τους να αποκαλύπτουν τη χρεοκοπία των αόρατων εχθρών του ανθρώπου, των δαιμόνων, μέσα από εξορκισμούς και θαύματα ίασης.

Τίποτα δεν είναι πιο αποκαλυπτικό για το ζωνρό, πολεμικό κλίμα που διαμορφώθηκε τον 3ο αιώνα, από το ρόλο που ανατέθηκε στους δαίμονες. Ταυτίζονταν σε κάθε περίπτωση αρρώστιας και δυστυχίας με παρείσακτα κακοποιά στοιχεία. Αλλά η παρουσία τους δεν βάραινε τον άνθρωπο της ύστερης αρχαιότητας όσο πιστεύουμε συνήθως· κι αυτό γιατί μπορούσαν με ακρίβεια να «απομονωθούν» και να εκδιωχθούν. Σε αρρώστιες, για παράδειγμα, ο άγιος άνθρωπος μπορούσε να «δει» το δαίμονα στο ανθρώπινο κορμί και να τον αποδιώξει, συχνά μάλιστα με τη συγκεκριμένη μορφή κάποιου ζώου – ενός ποντικού, φιδιού ή πτηνού. Έτσι συντελέστηκε μια από τις πιο βαθιές και μυστηριώδεις αλλαγές στη στάση των ανθρώπων απέναντι στον εαυτό τους. Την εποχή των Αντωνίνων βρίσκουμε πολλούς ανθηρούς φιλάσθετους: ο Αίλιος Αριστείδης διαρκώς επωφελούνταν από την κακή του υγεία·

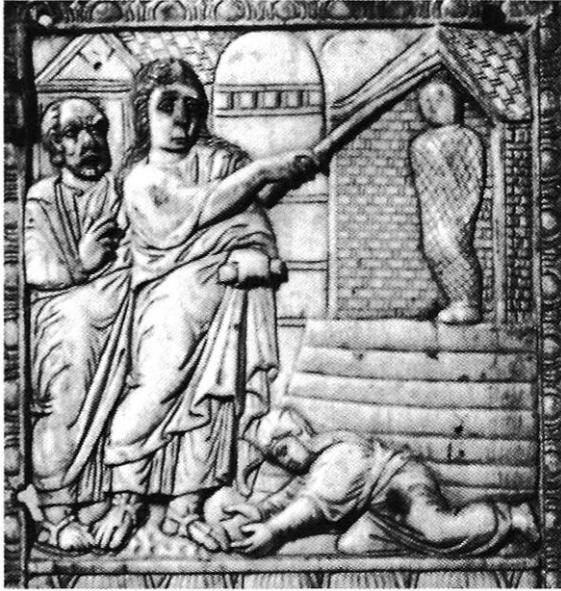
και ο γιατρός Γαληνός (περ. 129-99) ήταν ο πνευματικός ηγέτης της ρωμαϊκής κοινωνίας. Η υποχονδρία τους είναι ένα περιεργό και ανησυχητικό σύμπτωμα· αλλά εκφραζόταν σύμφωνα με τις παραδοσιακές απόψεις της ελληνικής ιατρικής – οι άνθρωποι εστίαζαν τα άγχη τους στην ανισορροπία των «χυμών» μέσα στο ίδιο τους το σώμα. Οι άνθρωποι των επόμενων γενεών θα αρνούταν ότι η αρρώστια προερχόταν από τους ίδιους: η άμυνα απέναντι στις επιθέσεις των δαιμόνων τους απασχολούσε πολύ περισσότερο από τις διαταραχές της σωματικής τους υγείας.

Σε γενικές γραμμές η «νέα διάθεση» ενίσχυσε στον κόσμο την ανάγκη να προασπίσει την ταυτότητά του ορίζοντας επακριβώς τα όριά της. Οι άνθρωποι δεν βολεύονταν στο πλαίσιο των κοινοτήτων τους και ένιωθαν εκτός τόπου στον φυσικό κόσμο. Στέκονταν απόμακροι, μόνοι με τον Ένα Θεό τους. Με τη μεταστροφή τους, με την αποδοχή της αποκάλυψης, αποδεσμεύτηκαν από το ίδιο τους το παρελθόν και από τα πιστεύω της μεγάλης πλειοψηφίας των συνανθρώπων τους. Επάνδρωναν τα οδοφράγματα σε μια αόρατη μάχη με τους δαίμονες. Το αποτέλεσμα ήταν πως το άτομο έφτασε να αισθάνεται περισσότερο από ποτέ ότι έπρεπε να επιβιώσει σε έναν άλλο, καλύτερο κόσμο. Ο 3ος αιώνας γνώρισε την εξάπλωση θρησκευτικών ομάδων που ισχυρίζονταν ότι τα μέλη τους, τα οποία υπεράσπιζαν με πάθος τη νεοαποκτηθείσα αίσθηση της μοναδικότητάς τους σ' αυτό τον κόσμο, θα απολάμβαναν τη νίκη και την ηρεμία στον επόμενο. Ο μύστης του Μίθρα, για παράδειγμα, ήταν οπλισμένος κατά των δαιμόνων οι οποίοι ενδέχεται να προσβάλουν την ψυχή του καθώς θα ανέβαινε προς τον Παράδεισο μετά το θάνατο, μέσω της ήρεμης λάμψης του Γαλαξία. Οι τοιχογραφίες στις χριστιανικές κατακόμβες εκφράζουν παρόμοιες ιδέες. Με το βάπτισμα ο πιστός αποσοβούσε τους κινδύνους αυτού του κόσμου: ταυτιζόταν με τον Δανιήλ, που στέκεται ειρηνεμένος, με ανοιχτά τα χέρια σε προσευχή, στο μέσο του λάκκου των λεόντων. Μετά το θάνατο έχαιρε μιας θείας «αναψύξεως» –refrigerium– με τον ίδιο τρόπο που ο Ιωνάς είχε αναπαυθεί κάποτε από την οδυνηρή ζέστη της ημέρας στη δροσιά μιας κληματαριάς.

Το πιο κρίσιμο όριο στον κόσμο της ύστερης αρχαιότητας ήταν εκείνο που ετίθετο μετά το θάνατο. Το αόρατο χάσμα ανάμεσα στους «λυτρωμένους» και τους «καταραμένους» έστεκε σαν βαθιά τάφος γύρω από τις μικρές ομάδες παγανιστών και χριστιανών που κατάφεραν να δημιουργήσουν μια θέση για τον εαυτό τους εις βάρος της καθιερωμένης δημόσιας λατρείας.

Η εποχή των Αντωνινών γνώρισε τη σύγκλιση αυτών των σκέψεων. Εκεί οφείλεται άλλωστε και η παράδοση μορφή της. Διαβάζοντας τη φιλολογία της παραδοσιακής ανώτερης τάξης μπορούμε να συμφωνήσουμε με τον Gibbon: «αν καλούνταν κάποιος να κατονομάσει εκείνη την περίοδο στην ιστορία του κόσμου κατά την οποία το ανθρώπινο γένος υπήρξε πιο ευτυχημένο και ευη-

39 Θεύματα ίασης. Για τον μέσο άνθρωπο, ο Χριστός ήταν θευματουργός. Ακόμα και οι παγανιστές τον σέβονταν ως φοβερό μάγο. Λεπτομέρεια από ιταλικό ελεφάντινο δίπτυχο, 450-60 μ.Χ.

μερούσε, θα μπορούσε χωρίς δισταγμό να επιλέξει τα χρόνια ανάμεσα στο θάνατο του Δομιτιανού και την άνοδο του Κομμόδου» – διότι εδώ ο Gibbon υιοθετούσε την κρίση που πρόβαλλε μια ομάδα αυτής της εποχής για τον εαυτό της. Ποτέ δεν είχε εξαπλωθεί τόσο μακριά στη δυτική Ευρώπη η παραδοσιακή αστική ζωή. Στον ελληνικό κόσμο μια νέα αυτοπεποίθηση έβρισκε έκφραση σε μια ρομαντική αναγέννηση της κλασικής παιδείας και θρησκείας. Οι άνθρωποι αισθάνονταν ακόμα άνετα στις πόλεις τους. Οι ήρωες της εποχής δεν ήταν άγιοι: ήταν οι «σοφιστές» – ρήτορες που έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη ζωή των πόλεων. Ο πλέον επιφανής καθηγητής ρητορικής στη Ρώμη έπαιρνε 100.000 σηστερτίους το χρόνο.

Την ίδια ακριβώς εποχή, ένας χριστιανός επίσκοπος στη Ρώμη έπαιρνε μόνο 7.000 σηστερτίους το χρόνο. Η μικρή ομάδα του έμοιαζε ασήμαντη κάτω από το επιβλητικό οικοδόμημα του κλασικού δημόσιου βίου: ο επίσκοπος ήταν ένας ακατανόητος πρόσφυγας σε μια μεγάλη πόλη, σαν τον Καρλ Μαρξ στο βικτωριανό Λονδίνο. Αλλά ήδη μπορεί κανείς να διακρίνει για ποιο λόγο, τον επόμενο αιώνα, ο χριστιανός επίσκοπος θα αναδυθεί από τη λήθη: γιατί απέναντι σε έναν παραδοσιακό αστέρα της ρητορικής είχε ξεπηδήσει τώρα στη Ρώμη μια ντουζίνα *διδασκαλείων* από αμφισβητίες. Υπήρχε η καθαυτό χριστιανική Εκκλησία: οι πυρήνες του γνωστικού Βαλεντίνου, «τα παιδιά της κατανόησης της καρδιάς»· η κατανυκτική ατμόσφαιρα της αίθουσας διδασκαλίας των μαθητών του Ερμή του Τρισμέγιστου. Στο επόμενο κεφάλαιο θα δούμε για ποιους λόγους ένας κόσμος ταπεινών ανθρώπων, που

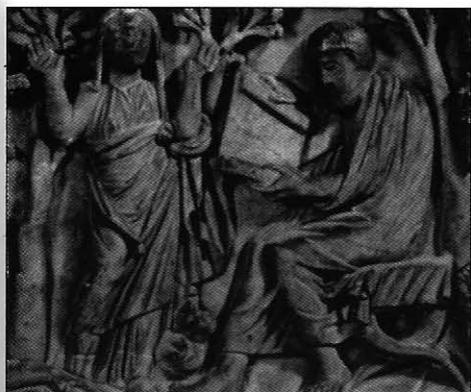
προετοιμαζόταν στα κρυφά σε τέτοιες μικρές κυψέλες, μπόρεσε να βγει στο κέντρο της σκηνής με τη μορφή της οργανωμένης χριστιανικής Εκκλησίας, όταν ο φανταχτερός δημόσιος βίος των πόλεων χτυπήθηκε από την παγωνιά των έκτακτων συνθηκών μετά το 240.

40 Η εικονογραφία της μετά θάνατον ζωής. Η ανάπαυση του Ιωνά στη σκιά της κολοκυθιάς (πρβλ. το μοιρολόι στον Κυμβελίνο του Σαξέπηρ [IV, ii, 259 κ.ε.] «Μη φοβάσαι πια τη ζέστη του ήλιου»). Φύλλο χρυσού πάνω σε γυαλί, 4ος αιώνας.

41 Ο θάνατος δεν ήταν μόνο ανάπαυση. Ήταν επίσης ευτυχής απόδραση από τους κινδύνους αυτού του κόσμου αλλά και του επόμενου· εδώ η Vibia οδηγείται από έναν καλό άγγελο σε ουράνιο συμπόσιο. Τοιχογραφία του 4ου αιώνα από τον παγανιστικό τάφο της Vibia, Ρώμη.

43 Οι θρησκευτικοί ηγέτες. Αυτή η τοιχογραφία του 2ου αιώνα από τη Δούρα-Ευρωπό απεικονίζει τη γοητεία της Ανατολής στο πρόσωπο κάποιου Πέρση ερέα. Ο Ζωροάστρης εθεωρείτο ένας από τους σοφούς του κλασικού κόσμου, και η «περσική φιλοσοφία» συνέχισε να ελκύει ακόμα και ακραφνείς Έλληνες στοχαστές όπως ο Πλωτίνος.

42 (επάνω) Ο φιλόσοφος και ο προσευχόμενος προσήλυτός του. Ως πνευματικός οδηγός, ο «άνθρωπος των γραμμάτων» μπορούσε ακόμα να σώζει ψυχές. Από σαροφάγο στη Santa Maria Antiqua, Ρώμη.

44 Το διδασκαλείον. Εδώ ο δάσκαλος είναι μόνος με τη μικρή ομάδα των μαθητών του. Τοιχογραφία του 4ου αιώνα, από την κατακόμβη της Via Latina, Ρώμη.

5 Η κρίση των πόλεων: η άνοδος του χριστιανισμού, περίπου 200-300 μ.Χ.

Λίγες φορές έχει επιδείξει το ένα μισό του κόσμου τέτοια παγερή αδιαφορία για τη ζωή του άλλου μισού όσο στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία τον 2ο αιώνα. Η Ρώμη, όπως θα έλεγε κάποτε και ο Disraeli για τη βικτωριανή Αγγλία, απαρτιζόταν από «δύο έθνη». Οι παραδοσιακές κυρίαρχες τάξεις ήταν υπερήφανες που είχαν διατηρήσει τις αρχαίες ιδιαιτερότητες των πόλεών τους. Οι Αθηναίοι, για παράδειγμα, ολοκλήρωσαν το ναό του Ολυμπίου Διός με την προτροπή του αυτοκράτορα Αδριανού, με μια καθυστέρηση μόλις 638 χρόνων! Χρησιμοποίησαν πολυδάπανους, περιττούς συνδέσμους αμογής για να αντιγράψουν με ακρίβεια τα κτίσματα του 5ου αιώνα. Οι αριστοκρατίες των ελληνικών πόλεων διατηρούσαν επιμελώς τις τοπικές τελετές τους και το ιερατείο τους ως εχέγγυα της πολιτιστικής ταυτότητάς τους. Θεωρούσαν τον ρωμαϊκό κόσμο ένα μωσαϊκό ξεχωριστών πόλεων και φυλών. Το γενικότερο κλίμα της εποχής υπογράμμιζε την εύθραυστη γειτνίαση τοπικών πατριωτισμών: οι ελληνικές πόλεις έκοψαν σειρές από νομίσματα, τιμώντας η καθεμιά τον δικό της θεό· και μια πόλη της Αφρικής απέδωσε συνοπτικά αυτή τη διάθεση σε μια επιγραφή – «Περισσότερη εξουσία στη γενέτειρα!»

Από την άλλη μεριά, την ίδια ακριβώς εποχή, ένας νεαρός σπουδαστής, ο Τατιανός, μπορούσε να διασχίσει τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία από το ανατολικό, συριακό άκρο της μέχρι τη Ρώμη μιλώντας συνεχώς ελληνικά και συμμετέχοντας σε μια ομοιόμορφη, ελληνική φιλοσοφική κουλτούρα. Επέστρεψε στην πόλη του δυσαρεστημένος – και χριστιανός. Ο έντονος τοπικισμός των πόλεων της αυτοκρατορίας τον είχε καταπλήξει. Η καθεμιά είχε τους δικούς της νόμους και τη δική της κλειστή ολιγαρχία. «Θα έπρεπε να υπάρχει ενιαίος νομοθετικός κώδικας για ολόκληρη την ανθρωπότητα», έγραφε, «και ενιαία πολιτική οργάνωση».

Ο Τατιανός εξέφραζε την εμπειρία χιλιάδων κατοίκων της αυτοκρατορίας – μια εμπειρία εκ διαμέτρου αντίθετη με εκείνη των κυρίαρχων τάξεων. Για τους καλλιεργημένους Ρωμαίους και Έλληνες άρχοντες η ειρήνη της αυτοκρατορίας σήμανε μια ευκαιρία ενδυνάμωσης των τοπικών, πατρικών εθίμων. Για τους ταπεινότερους σήμανε ευρύτερους ορίζοντες και πρωτόγνωρες ευκαιρίες για ταξίδια· σήμανε την εξάλειψη των τοπικών ιδιαιτεροτήτων μέσα από το εμπόριο και τη μετανάστευση και την εξασθένηση των παλαιών διαχωριστικών γραμμών μπροστά στον νέο πλούτο και τα νέα κριτήρια κοινωνικής διάκρισης. Στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, βαθμιαία, οι κατώτερες τάξεις έχασαν εκείνη την αίσθηση παράδοσης και τοπικής αφοσίωσης στην οποία στηριζόταν η άρχουσα τάξη τους.

Ενώ οι ελληνικές πόλεις στα παράλια της Μικράς Ασίας υπερηφανεύονταν

45 Ο χριστιανισμός μέσα από τα μάτια κάποιου παγανιστή.
Ένα σταυρωμένο γαϊδούρι με την επιγραφή «[Ο] Αλεξάμενος
σέβετε Θεό». Graffito (χάραγμα) του 2ου αιώνα.

για τη διατήρηση των τοπικών χαρακτηριστικών τους (ακόμα και των τοπικών εριδών τους!) από τον 5ο αιώνα π.Χ., οι κάτοικοι της ενδοχώρας – στη Φρυγία, στη Βιθυνία, στην Καππαδοκία– είχαν εισέλθει σ' ένα νέο κόσμο. Οι έμποροι τους βρίσκονταν διαρκώς σε κίνηση αναζητώντας ευκαιρίες στις υπανάπτυκτες περιοχές της δυτικής Ευρώπης, μένοντας μάλιστα, συχνά, μακριά από τις γενέτειρές τους. Ένας έμπορος από τη Φρυγία, για παράδειγμα, είχε επισκεφθεί τη Ρώμη εβδομήντα δύο φορές στη ζωή του.

Σ' αυτούς ακριβώς τους ανθρώπους που αποκόπηκαν από τις ρίζες τους και την παλιά τους ζωή έβρισκαν ανταπόκριση οι ανήσυχες σκέψεις των θρησκευτικών ηγετών στα τέλη του 2ου αιώνα. Ο επιτυχημένος επιχειρηματίας, ο απελεύθερος διοικητής, η γυναίκα, της οποίας η κοινωνική θέση και η παιδεία είχαν βελτιωθεί σταδιακά, δεν αισθάνονταν πια πολίτες της οικείας τους πόλης αλλά «πολίτες του κόσμου» και απ' ό,τι φαίνεται, πολλοί έβρισκαν αυτό τον κόσμο μοναχικό και απρόσωπο. Ανάμεσα σε τέτοιους ανθρώπους βρισκουμε τους χριστιανούς. Το 200 οι χριστιανικές κοινότητες δεν ήταν πλέον ομάδες «ταπεινών και καταφρονεμένων» στρατολογούσαν από τα μικρομεσαία στρώματα και από τους ευπρόληπτους τεχνίτες των αστικών κέντρων. Αυτοί οι άνθρωποι δεν ήταν στερημένοι. Είχαν αδράξει νέες ευκαιρίες και απολάμβαναν μια σχετική ευμάρεια: έπρεπε όμως να επινοήσουν τρόπους για να αντιμετωπίσουν την ανασφάλεια και την αβεβαιότητα της νέας θέσης τους.

46, 47 Η ομάδα. Μικρά, σεμνά δείπνα ήταν συνηθισμένο χαρακτηριστικό της ζωής στην αρχαιότητα. Οι οικογένειες ανέκαθεν έτρωγαν κοντά στους τάφους των νεκρών συγγενών έτσι, τρώγοντας μαζί, παγανιστές ή χριστιανοί πιστοί επιβεβαίωναν τους δεσμούς τους ως μέλη της ίδιας θρησκευτικής οικογένειας. Τοιχογραφίες του 3ου αιώνα από την κατακόμβη των Αγίων Πέτρου και Μαρκελλίνου και την κατακόμβη της Priscilla, Ρώμη.

Ένα από τα στοιχεία που γοητεύουν το μελετητή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας είναι ότι διακρίνει καθαρά ορισμένους τρόπους με τους οποίους απλοί, έντιμοι άνθρωποι προσπάθησαν να ρυθμίσουν τη συμπεριφορά τους, να επιλέξουν τα αντικείμενα της λατρείας τους, να δημιουργήσουν ανθρώπινες σχέσεις σε πόλεις που είχαν γίνει πιο κοσμοπολίτικες, πιο απρόσωπες, εκεί όπου τα παλαιά ορόσημα είχαν πια ξεθωριάσει.

Η εξάπλωση των ανατολικών θρησκευτικών ομάδων στη δυτική Ευρώπη, λόγω χάρη, είναι ένα από τα πιο γνωστά χαρακτηριστικά του Ιου και του 2ου αιώνα. Αυτές οι ομάδες αναπτύχθηκαν γιατί έδιναν στο μετανάστη, και αργότερα στους κατά τόπους πιστούς, μια αίσθηση συμμετοχής και αφοσίωσης που δεν του της παρείχαν οι δημόσιες λειτουργίες της πόλης του. Είναι συγκινητικές οι μαρτυρίες για την αυθόρμητη άνθηση μικρών λεσχών από εύπορους-φτωχούς. Όσο ζούσε, συνέτρωγε κανείς με τα άλλα μέλη και όταν πέθαινε τον ενταφίαζαν και τον θυμούνταν. Και με έναν άλλο, πιο αδέξιο τρόπο, ο πολλαπλασιασμός εγχειριδίων αστρολογίας ή βιβλίων για τα όνειρα και τη μαγεία μαρτυρεί την εναγώνια ανάγκη ενός νέου κοινού μισομορφωμένων

ανθρώπων να ασκήσει κάποιον έλεγχο σε μια ζωή της οποίας ο ρυθμός είχε επιταχυνθεί.

Από την άλλη μεριά, οι αντιλήψεις των ανώτερων τάξεων του ρωμαϊκού κόσμου έρχονταν σε πλήρη αντίθεση με την εμπειρία των πιο εύπορων πληθείων των πόλεων. Η φιλοσοφική παιδεία του ελληνικού κόσμου είχε διαδοθεί ευρύτατα: αλλά ακριβώς την ίδια εποχή, οι ελληνικές ανώτερες τάξεις εγκατέλειπαν μια ευέλικτη, ζωντανή γλώσσα, την κοινή, που υπήρξε η *lingua franca* ολόκληρης της Ανατολής, για χάρη ενός αρχαϊκού αττικού ιδιώματος που μπορούσε να μιληθεί μόνο από μια υποδειγματικά μορφωμένη ελίτ. Ένας ρήτορας της εποχής, όταν ρωτήθηκε πώς έπρεπε να τιμηθεί ένας κακοποιός, απάντησε: «Κάντε τον να μάθει απέξω τους αρχαίους κλασικούς, όπως πρέπει να κάνω εγώ». Η ελίτ λοιπόν όρθωνε γύρω από την κουλτούρα της ένα ψηλό τείχος, αποκλείοντας έτσι συνειδητά ένα πνευματικά ανήσυχο προλεταριάτο. Η γνωστική και ερμητική φιλολογία δείχνει πόσο έντονη ήταν η επιθυμία του μέσου ανθρώπου να οικειοποιηθεί την ελληνική φιλοσοφική παιδεία, για να επιλύσει τα πιεστικά του προβλήματα: και, όταν αδυνατούσε να την πάρει από τους δασκάλους, απευθυνόταν στους θρησκευτικούς ηγέτες, στο στόμα των οποίων οι κοινοί τόποι των διδασκαλείων λάμβαναν την εντυπωσιακή μορφή μιας άμεσης και αυθόρμητης «αποκάλυψης». Ήδη ορισμένοι συγγραφείς ατένιζαν από το ύψος της κλασικής παιδείας τους αυτό τον κόσμο που συνωθούνταν γύρω τους. Ο Γαληνός (που, ενδεικτικά, διαπίστωνε πως ο επαγγελματικός του χώρος είχε κατακλυστεί από ενθουσιώδεις αμαθείς) παρατηρούσε ότι οι χριστιανοί κατάφεραν με τον δικό τους τρόπο, μέσα από απλοϊκές παραβολές και εντολές, να ζουν σύμφωνα με τις υψηλότερες αρχές της αρχαίας ηθικής. Οι χριστιανοί Απολογητές επαίρονταν γι' αυτό ακριβώς το επίτευγμα. Ο Πλάτων, έλεγαν, είχε σεργιρίζει καλό φαγητό με περίτεχνα καρυκεύματα, αλλά οι Απόστολοι μαγείρευαν για τα πλήθη στα οποία παρείχαν ένα θρεπτικό συσσίτιο. Το κοινωνικό ρεύμα των μισομορφωμένων στον ρωμαϊκό κόσμο ευνοούσε τους Απολογητές, όχι τον Γαληνό. Το νέο κοινό είχε απομακρυνθεί από τους υψηλούς πλατωνικούς διαλόγους και είχε στραφεί σε πιο εύληπτα πράγματα που του προμήθευαν απλοϊκοί φιλόσοφοι όπως ο Επίκτητος και τα εγχειρίδια με πυθαγόρεια αποφθέγματα.

Οι εύποροι πληθείοι έγιναν μάλιστα και πάτριες μιας νέας τέχνης, απελευθερωμένης από τους περιορισμούς των κλασικών προτύπων της αγοράς και των ναών. Ήταν μια τέχνη που μετέδιδε μηνύματα: σχηματικά, με αδρές γραμμές, με τυποποιημένες στάσεις γεμάτες νόημα, τα πρόσωπα των εικονιζόμενων μορφών στρέφονταν προς το θεατή ώστε να είναι πλήρως αναγνωρίσιμα. Όπως τόσα άλλα στοιχεία από τη θρησκεία και τον πολιτισμό της ύστερης αρχαιότητας, έτσι και η ξεχωριστή τεχνοτροπία της τέχνης του 4ου αιώνα δεν συνιστούσε ένα εντελώς νέο ξεκίνημα: είχε τις ρίζες της σε μια

κουλτούρα που επωαζόταν στην αφάνεια τους δύο προηγούμενους αιώνες από ταπεινούς ανθρώπους που ζούσαν ακόμα στη σκιά κλειστών αριστοκρατιών.

Η άνοδος του χριστιανισμού δεν μπορεί να απομονωθεί από τις κοινωνικές αλλαγές που περιγράψαμε ως εδώ. Η εξάπλωσή του δεν ήταν μια σταδιακή, αναπότρεπτη διαδικασία που άρχισε με τον άγιο Παύλο και τερματίστηκε με τη μεταστροφή του Κωνσταντίνου το 312. Η εξάπλωση του χριστιανισμού κατά τον 3ο αιώνα ήταν εντυπωσιακή επειδή ήταν εντελώς αναπάντεχη. Αιφνιδίως η χριστιανική εκκλησία έγινε μια υπολογίσιμη δύναμη στις πόλεις της Μεσογείου. Η σοβαρότητα των μέτρων που ελήφθησαν εναντίον της εκκλησίας ως σώματος και όχι απλώς εναντίον μεμονωμένων χριστιανών, στους διωγμούς του 257 και μετά το 303, δείχνει πως κάτι έλειπε από τη ζωή της ρωμαϊκής πόλης και πως αυτό το κενό απειλούσε να το καλύψει ο χριστιανισμός.

Το σημείο στο οποίο η χριστιανική εκκλησία διέφερε από τις άλλες ανατολικές λατρείες –γιατί σε πολλά άλλα τούς έμοιαζε– ήταν η έλλειψη ανοχής για τον έξω κόσμο. Οι λατρείες αυτές ήταν αποκλειστικές και συχνά αποτελούσαν το αυστηρό προνόμιο των ξένων· αλλά ποτέ δεν ήρθαν σε ρήξη με τις παραδοσιακές λατρευτικές συνήθειες της κοινωνίας γύρω τους. Ποτέ δεν ωφελήθηκαν από τη δημοσιότητα των περιοδικών διωγμών. Παρόλο που παρείχαν ειδικά μέσα για τη σωτηρία στον άλλο κόσμο, τη θέση των πιστών τους σε αυτόν εδώ τη θεωρούσαν δεδομένη. Αντιθέτως, η χριστιανική εκκλησία προσέφερε έναν τρόπο ζωής για τον εδώ κόσμο. Η περίπλοκη διάρθρωση της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, η αίσθηση ότι ανήκεις σε μια ξεχωριστή ομάδα με αυστηρά καθορισμένες συνήθειες και αυξανόμενους πόρους προξενούσαν ιδιαίτερη αίσθηση στις γεμάτες αβεβαιότητα γενιές του 3ου αιώνα. Σπάνια έχει καταφέρει μια μειονότητα να εκμεταλλευθεί τόσο επιδέξια την ανασφάλεια μιας κοινωνίας όσο οι χριστιανοί. Παρέμεναν μια μικρή ομάδα· αλλά κατάφεραν να γίνουν ένα μεγάλο πρόβλημα.

Οι χριστιανοί ιεραπόστολοι σημείωσαν τις μεγαλύτερες προόδους σε εκείνες ακριβώς τις περιοχές της ρωμαϊκής κοινωνίας που ήταν περισσότερο ρευστές. Τα φυτώρια της Εκκλησίας ήταν οι ανέγγιχτες νέες επαρχίες στην ενδοχώρα της Μικράς Ασίας. Σε επαρχίες όπως η Λυκαονία, η άφιξη του ελληνικού πολιτισμού σχεδόν συνέπεσε με την άφιξη του Αποστόλου Παύλου. Ο θρησκευτικός ηγέτης Μαρκίων, ο οποίος συνεισέφερε στη χριστιανική κοινότητα της Ρώμης γύρω στους 200.000 σησατερείους, ήταν συγκαιρινός και συμπατριώτης του εμπόρου εκείνου από τη Φρυγία που είχε κάνει αυτό το ταξίδι εβδομήντα δύο φορές.

Μέρος της γοητείας που ασκεί μια θρησκευτική κίνηση είναι το ότι μπορεί ως ένα βαθμό να προηγείται των κοινωνικών εξελίξεων. Σε μια μικρή ομάδα,

«μεταξύ αδελφών», αναπτύσσονταν σχέσεις που στην ευρύτερη κοινωνία επιτυγχάνονταν με τίμημα τη σύγκρουση και την αβεβαιότητα. Ως μέλος μιας εκκλησίας, ο χριστιανός ήταν σε θέση να κόψει μερικούς από τους πιο ειπώδυνους γόρδιους δεσμούς της κοινωνικής ζωής. Μπορούσε, για παράδειγμα, να γίνει ριζοσπάστης κοσμοπολίτης. Η φιλολογία του, τα πιστεύω του, η τέχνη και το λεξιλόγιό του ήταν εξαιρετικά ομοιόμορφα, είτε ζούσε στη Ρώμη είτε στο Λούγδουνο (Λυών), στην Καρχηδόνα ή στη Σμύρνη. Οι χριστιανοί ήταν πεπεισμένοι μετανάστες, ιδεολογικά ξεριζωμένοι (*déracinés*), διαζευγμένοι από το περιβάλλον τους από μια πίστη που ήξεραν πως τη μοιράζονταν με μικρές τέτοιες ομάδες σε όλη την έκταση της αυτοκρατορίας. Σε μια εποχή όπου οι παραδοσιακοί τοπικοί φραγμοί κατέρρεαν, οι χριστιανοί είχαν ήδη φτάσει να αυτοαποκαλούνται «μη έθνος».

Η εκκλησία κήρυξε στους κόλπους της την ισότητα. Μια ομάδα στην οποία δεν υπήρχε «ούτε δούλος ούτε ελεύθερος» πιθανόν φάνταζε ουτοπική ή ανατρεπτική σε έναν αριστοκράτη. Αλλά σε μια εποχή που τα σύνορα ανάμεσα στον επιτυχημένο απελεύθερο και τον ξεπεσμένο (*déclassé*) συγκλητικό δεν ήταν πλέον τόσο ευδιάκριτα, μια θρησκευτική ομάδα μπορούσε να κάνει το τελειωτικό βήμα και να τα αγνοήσει. Η χριστιανική κοινότητα της Ρώμης στις αρχές του 3ου αιώνα ήταν ένας χώρος όπου συνέβαιναν τέτοιες παρατυπίες και ήταν μάλιστα ανεκτές: η εκκλησία της περιλάμβανε έναν ισχυρό απελεύθερο αρχιθαλαμηπόλο του αυτοκράτορα: ο επίσκοπός της ήταν ο πρώην δούλος αυτού του απελεύθερου· προστατευόταν από την ερωμένη του αυτοκράτορα και ενισχυόταν από κυρίες της αριστοκρατίας.

Για ανθρώπους των οποίων η σύγχυση ατέρρευε ως ένα βαθμό από το αίσθημα πως δεν ανήκαν πλέον στο γνώριμό τους περιβάλλον, η χριστιανική εκκλησία προσέφερε ένα δραστικό πείραμα κοινωνικής συμβίωσης που αντιστάθμιζε την ανασφάλεια και τους κινδύνους της αποκοπής από το παρελθόν και τους γειτονικούς δεσμούς.

Αυτή η έντονη αίσθηση της θρησκευτικής κοινότητας ήταν κληρονομιά του ιουδαϊσμού. Κι αυτή ήταν που έσωσε τη χριστιανική εκκλησία. Επειδή έβλεπε τον εαυτό της ως «το αληθινό Ισραήλ», η χριστιανική κοινότητα μπόρεσε να παραμείνει ριζωμένη σε κάθε πόλη στην οποία ιδρύθηκε, σαν την πεταλίδα που μένει προσκολλημένη στο βράχο όταν υποχωρούν τα νερά. Προς τα τέλη του 3ου αιώνα, οι δημόσιες θρησκευτικές τελετές στις πόλεις περιορίστηκαν· η εξάρθρωση του εμπορίου στέρησε τις ανατολικές θρησκείες από τους μετανάστες οπαδούς τους· αλλά ο χριστιανός επίσκοπος παρέμεινε, με μια σταθερή κοινότητα κι ένα μακρόχρονο παρελθόν πίσω του, για να δρέψει τους καρπούς του στις πόλεις.

Ο πλούτος των τοπικών αρχόντων δεν μειώθηκε από την κρίση του τέλους του 3ου αιώνα. Διοχετεύτηκε όμως αλλού: χρηματικά ποσά που τον προηγού-

μενο αιώνα ξοδεύονταν για δημόσια έργα στις πόλεις, τώρα επενδύονταν σε πιο ιδιωτικές ασχολίες και πιο εγωιστικές μορφές κοινωνικής αναγνώρισης. Φυσικά, επηρεάστηκαν και οι θεοί απ' αυτή την αλλαγή της κοινωνικής ζωής. Τον 2ο αιώνα ο δημόσιος συναγωνισμός τροφοδοτούσε μια πληθώρα θρησκευτικών δραστηριοτήτων – τελετές, λιτανείες, αφιερώσεις αγαλμάτων και ναών. Αντίθετα, ο τρόπος ζωής στην ύστερη αρχαιότητα ήταν πολύ πιο ξεκάθαρα προσωπικός και κατά συνέπεια πιο κοσμικός: ένας άρχοντας μπορεί να ξόδευε απλόχερα, αλλά προσέφερε θεάματα και παρελάσεις για να υπογραμμίσει την προσωπική του ισχύ (potentia): δεν τον ενδιέφερε πια να υποστηρίξει δραστηριότητες της κοινότητας, όπως οι θρησκευτικές γιορτές. Δεν είναι λοιπόν περιέργο που οι πληθωρικές επιγραφές προς τιμήν των παραδοσιακών θεών εξέλιπταν μετά το 250.

Έξαφνα, η χριστιανική κοινότητα έγινε πόλος έλξης για όσους ένιωθαν εγκαταλελειμμένοι. Σε μια εποχή πληθωρισμού, οι χριστιανοί έκαναν επενδύσεις σημαντικών ποσών σε ανθρώπινο δυναμικό: σε μια εποχή αυξανόμενης σκληρότητας το θάρος των χριστιανών μαρτύρων ήταν εντυπωσιακό: σε δημόσιες καταστάσεις ανάγκης, όπως μια επιδημία ή μια στάση, τα μέλη του κλήρου αποδεικνύονταν η μόνη συγκροτημένη ομάδα στην πόλη που μπορούσε να θάψει τους νεκρούς και να οργανώσει τον επισιτισμό. Το 250 στη Ρώμη, η εκκλησία συντηρούσε 1.500 φτωχούς και χήρες. Οι εκκλησίες της Ρώμης και της Καρχηδόνας έστειλαν στην Αφρική και στην Καππαδοκία μεγάλα ποσά για να απελευθερώσουν χριστιανούς αιχμαλώτους μετά τις βαρβαρικές επιδρομές του 254 και του 256. Δύο γενιές πρωύτερα, όταν αντιμετώπιζε ανάλογα προβλήματα μετά από επιδρομή, το κράτος της Ρώμης είχε νίψει τας χείρας του για τους φτωχούς επαρχιώτες: οι δικηγόροι δήλωναν πως ακόμα και Ρωμαίοι πολίτες θα έπρεπε να παραμείνουν δούλοι εκείνων των ιδιωτών που τους αγόρασαν από τους βαρβάρους. Πολύ απλά, το να είναι κανείς χριστιανός το 250 σήμαινε αποτελεσματικότερη προστασία από τους συνανθρώπους του από το να είναι *civis romanus*.

Αλλά τον πραγματικό βαθμό της κρίσης των πόλεων δεν τον δίνει η απήχηση που βρήκαν κάποιες εντυπωσιακές δημόσιες χειρονομίες της χριστιανικής εκκλησίας. Αυτό που έκανε πράγματι την εκκλησία να ξεχωρίσει, και αύξησε τη δημοτικότητά της, ήταν η αυστηρή εσωστρέφεια του βίου της. Η εκκλησία δεν σκόρπιζε τα ελέη της σε όλους, αδιακρίτως: ό,τι συνέλεγε η χριστιανική κοινότητα, το παρουσίαζε ο επίσκοπος στον Θεό ως ειδική «θυσία» της ομάδας. (Η «θυσία» της ελεημοσύνης ήταν εξίσου σημαντικό μέρος του θυσιαστικού αφιερώματος των χριστιανών όσο και η Ευχαριστία – πράγμα που δήλωνε μια ριζική απομάκρυνση από τα παγανιστικά έθιμα.) Ευλογημένος με αυτό τον τρόπο, ο πλούτος της κοινότητας επέστρεφε αποκλειστικά στα μέλη της ως μέρος της αγαθής φροντίδας του Θεού προς τον εκλεκτό λαό Του.

Ούτε η χριστιανική προπαγάνδα απευθυνόταν σε όλους, αδιακρίτως. Οι χριστιανοί δεν υιοθέτησαν το χώρο της αγοράς για το κήρυγμά τους όπως οι κυνικοί φιλόσοφοι. Αντίθετα, τα υποψήφια μέλη εξετάζονταν εξονυχιστικά· προετοιμάζονταν σιγά σιγά για τη μύηση· και μετά τη μύηση ένα τρομερό σύστημα ποινών τους θύμιζε συνεχώς το φοβερό χάσμα που χώριζε τους ανήκοντες από τους μη ανήκοντες στη θρησκευτική ομάδα.

Στα μέσα του 3ου αιώνα ένας μορφωμένος Ρωμαίος, ο Κυπριανός από την Καρχηδόνα, μπορούσε απλώς να χαθεί μέσα σ' αυτό τον εξωτικό και αυτοδύναμο κόσμο. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του, από το 248 έως το 258, τα αφιέρωσε σε οργανωτικές και διπλωματικές προσπάθειες για τη διατήρηση της χριστιανικής «φράξιας» στην Καρχηδόνα. Η έλξη του χριστιανισμού εξακολουθούσε να στηρίζεται στη ριζοσπαστική κοινοτική δραστηριότητά του: στρατολογούσε πιστούς διότι επέτρεπε στο άτομο να εγκαταλείψει έναν ευρύ, απρόσωπο κόσμο για να ενταχθεί σε μια κοινότητα σε μικρογραφία, της οποίας οι απαιτήσεις και οι σχέσεις ήταν ξεκάθαρες.

Η χριστιανική εκκλησία είχε την πλήρη ανοχή των κρατικών αρχών από το 260 έως το 302. Αυτή η «Μικρή Ειρήνη της Εκκλησίας», όπως θα δούμε παρακάτω (κεφ. VII), στάθηκε καθοριστική για τη μελλοντική εξέλιξη του χριστιανισμού στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Όσο για τους αυτοκράτορες, ήταν υπερβολικά απασχολημένοι με τα σύνορα ώστε να ενδιαφερθούν για τους χριστιανούς. Αυτό δείχνει πόσο μακριά από την καρδιά του κλασικού κόσμου βρισκόνταν ο Ρήνος και ο Δούναβης· για μια ολόκληρη γενιά, οι αυτοκράτορες και οι σύμβουλοί τους γύρισαν την πλάτη τους σ' αυτά που συνέβαιναν στις πόλεις της Μεσογείου. Όταν ο Διοκλητιανός εγκαταστάθηκε εντέλει στο παλάτι του στη Νικομήδεια το 287, από το παράθυρό του μπορούσε να αγναντεύει μια βασιλική των χριστιανών στον απέναντι λόφο. Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία είχε επιβιώσει· αλλά σ' αυτή τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία ο χριστιανισμός είχε εγκατασταθεί για τα καλά.

48 Η τέχνη των ταπεινών. Ένα απλό μήνυμα: μια γυναίκα προσεύχεται. τα περιστέρια φέρουν κλάδο ελαιάς, σύμβολο της ειρήνης. Χάραγμα πάνω σε τάφο, από τις κατακόμβες.

49 Ο φιλόσοφος. «Ακόμα και οι κόρες των ματιών του ήταν "πτερωτές"· έφερε μακριά γκρίζα γενειάδα· με δυσκολία άντεχε κανείς το έντονο βλέμμα του». Αυτή η περιγραφή του φιλοσόφου που τόσο επηρέασε τον Ιουλιανό τον Αποστάτη ταιριάζει σ' αυτό το πορτραίτο από την Έφεσο, 5ος αιώνας.

6 Οι τελευταίοι Έλληνες: φιλοσοφία και παγανισμός, περίπου 260-360 μ.Χ.

Το 268, μια πολεμική ορδή Ερούλων από το σύνορο του Δούναβη λεηλάτησε την Αθήνα. Τους απώθησαν οι ίδιοι οι κάτοικοι της Αττικής, έχοντας επικεφαλής τον ιστορικό Δέξιππο (άκμασε 253-76). Η ζωή ξαναπήρε το ρυθμό της σε μια κατεστραμμένη πόλη. Η περίφημη Αγορά έστεκε ερημωμένη: πρόχειρα τείχη περιέβαλαν την Ακρόπολη. Και όμως ο Δέξιππος δεν αναφέρει το επεισόδιο στη δημόσια επιγραφή του: γι' αυτόν εκείνο που μετρούσε ήταν το ότι γιόρτασε σύμφωνα με την παράδοση τα Παναθήναια. Στα μέσα του 4ου αιώνα η Αθήνα ήταν και πάλι μια ανθηρή πανεπιστημιούπολη. Όταν την επισκέφθηκε ως σπουδαστής, ο νεαρός πρίγκιπας Ιουλιανός διαπίστωσε πως η μελέτη της φιλοσοφίας είχε ξανακαλύψει όλη την Ελλάδα σαν περιοδική πλημμύρα του Νείλου. Ενάμιση αιώνα μετά τον Ιουλιανό, όταν οι χριστιανοί διήρπασαν τα αγάλματα του Παρθενώνα, ο φιλόσοφος Πρόκλος (411-85) ονειρεύτηκε πως η θεά Αθηνά στεκόταν δίπλα του και τη ρωτούσε αν «θα ήθελε να βρει καταφύγιο στο σπιτικό του».

Η ιστορία των Αθηνών φωτίζει μια σημαντική όψη του πολιτισμού της ύστερης αρχαιότητας. Στην περίοδο αυτή η πεισματική επιβίωση παλαιών στοιχείων, η ανασύνταξη παραδοσιακών δυνάμεων και η εκ νέου ανακάλυψη του παρελθόντος είναι στοιχεία εξίσου σημαντικά με τις ριζοσπαστικές αλλαγές που μόλις περιγράψαμε. Οι μελλοντικές εποχές θα όφειλαν πολλά τόσο στις αναβιώσεις όσο και στις καινοτομίες της ύστερης αρχαιότητας.

Τον 3ο αιώνα, η ιντελιγκέντσια του ελληνικού κόσμου ζούσε μία προστατευμένη ζωή. Κατά την όξυνση της οικονομικής κρίσης, γύρω στο 260, ο φιλόσοφος Πλωτίνος είχε εγκατασταθεί ανενόχλητος σε μια έπαυλη στην Καμπανία, υπό την προστασία Ρωμαίων συγκλητικών· και οι μαθητές του έφταναν από την Αίγυπτο, τη Συρία και την Αραβία. Αργότερα, κατά τον 4ο και τον 5ο αιώνα, παγανιστές φιλόσοφοι και ρήτορες ευδοκίμοιούσαν στις παραλιακές πόλεις του Αιγαίου που ζούσαν ακόμα με την ανάμνηση της Ελλάδας. Όπως και στην περίπτωση των αριστοκρατών γαιοκτημόνων βρίσκουμε εδώ έναν κόσμο με μακρόχρονες παραδόσεις που άλλαξε βραδύτατα και ανασυντασσόταν χωρίς να αποκόβεται από το παρελθόν του.

Αυτοί οι άνθρωποι αποκαλούσαν τους εαυτούς τους «Έλληνες» και τα πιστεύουν τους «ελληνισμό». Είχαν ανορθώσει το απειλούμενο προτύγιο της αυθεντικής ελληνικής σοφίας. Στα τέλη του 3ου αιώνα είχαν απωθήσει για τα καλά αυτόν το βάρβαρο επιδρομέα του πνεύματος – το γνωστικισμό. Ο ζοφερός, πλαστός πλατωνισμός των γνωστικών είχε βρει απήχηση σε διανοούμενους μιας προηγούμενης γενιάς· αλλά αντί να γίνουν ακόμα πιο απαισιόδοξοι και να απορρίψουν ριζικότερα τον φυσικό κόσμο, οι άνθρωποι του τέ-

50 Η επιβίωση των θεών. Ένα βυζαντινό ημερολόγιο εικονίζει το σύμπαν που κυβερνάται από τον Θεό Ήλιο, ο οποίος φέρει διάδημα, και κρατάει τη σφαίρα του κόσμου. Όλες οι θείες δυνάμεις εκκινούν ακτινωτά από αυτό το κέντρο, διαπερνώντας τους πλανήτες και τον ζωδιακό κύκλο σε μια ευκολονόητη διαδοχή, για να επηρεάσουν τις ανθρώπινες υποθέσεις. Για τον αστρονόμο του Μεσαίωνα, όπως και για τον αυτοκράτορα Ιουλιανό τον Αποστάτη, ο ήλιος παρέμενε ο «Βασιλεύς». Μικρογραφία από το βατικανό χειρόγραφο της *Αστρονομίας* του Πτολεμαίου [Μαθηματική Σύνταξις=Almagest], μεταξύ 813 και 820.

λους του 3ου αιώνα αποτίναξαν αυτή τη σκοτεινή διάθεση και δεν ξαναγύρισαν να κοιτάξουν πίσω τους. Η ήττα του γνωστικισμού στους κύκλους της διανοήσης είναι ένα εντυπωσιακό παράδειγμα της ικανότητας της αριστοκρατικής κουλτούρας κατά την ύστερη αρχαιότητα να αναχαιτίσει ένα κίνημα που έναν αιώνα νωρίτερα φαινόταν να οδηγεί στην πλήρη «προδοσία των διανοουμένων» (*trahison des clercs*).

Έως τα τέλη του 6ου αιώνα, ένας ευρύς κύκλος «Ελλήνων» πρόβαλε αντίσταση σ' αυτή τη «βάρβαρη θεοσοφία» – το χριστιανισμό. Ενδεικτικό του γοήτρου αυτού του κύκλου είναι πως, στον ελληνικό κόσμο, «Έλληνας» σήμαινε «παγανιστής». Εδώ υπάρχει κάτι το παράδοξο: στον ελληνικό κόσμο, ο Κωνσταντίνος είχε εκχριστιανίσει εξ ολοκλήρου τον κρατικό μηχανισμό. Τον 4ο αιώνα η ανατολική αυτοκρατορία ήταν σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό μια «χριστιανική αυτοκρατορία» απ' ό,τι η δυτική. Και όμως, ο παγανισμός επιβίωσε στην πολιτιστική ζωή της ανατολικής αυτοκρατορίας για πολύ μεγαλύτερο διάστημα απ' ό,τι στη Δύση: «Έλληνες» που έχαιραν μεγάλου σεβασμού συντήρησαν την πανεπιστημιακή ζωή της Αθήνας, της Αλεξάνδρειας και αμέτρητων άλλων μικρότερων κέντρων μέχρι τα χρόνια της αραβικής κατάκτησης. Στην περιοχή της Χαρράν (Κάρραι), έξω από την Έδεσσα (σημερινή Ούρφα, ανατολική Τουρκία), παγανιστές γαιοκτήμονες έμειναν ανενόχλητοι ως τον 10ο αιώνα. Είχαν οικειοποιηθεί τις εικασίες και τις ανησυχίες της ύστερης περιόδου της ελληνικής σκέψης. Αποτελούσαν μια εκπληκτική όαση «ελληνισμού», λατρεύοντας μια τριάδα Θεϊκών Πνευμάτων που ονομάζονταν «Σωκράτης, Πλάτων και Αριστοτέλης»: πίστευαν πως ο Κωνσταντίνος ήταν ένας λεπρός, ο οποίος, με πανουργία, είχε μετατρέψει το χριστιανισμό σε μια απομίμηση του ρωμαϊκού πολυθεϊσμού: ήταν πεπεισμένοι ότι η άνοδος του χριστιανισμού είχε σημάνει το τέλος της ελληνικής επιστήμης.

Αυτοί οι «Έλληνες» μας εντυπωσιάζουν διότι, ενώ ήταν ανοιχτοί στις πνευματικές ζυμώσεις των καιρών τους, στρέφονται στις αρχαίες μεθόδους για να αντιμετωπίσουν σύγχρονα προβλήματα. Η ήρεμη πίστη τους σε μια διαρκώς εξελισσόμενη παράδοση που ξεκινούσε από τον Πλάτωνα αποτελούσε πιθανόν την πιο καθουσιαστική όψη του πολιτισμού της ύστερης αρχαιότητας. Γιατί πολλές είναι εκείνες οι κλασικές και φωτισμένες κοινωνίες που έχουν καταρρεύσει κάτω από το βάρος της ίδιας της παράδοσής τους αφήνοντας στους άμεσους διαδόχους τους μόνο αγχώδεις και εφιαλτικές μνήμες. Το ότι αυτό δεν συνέβη στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην αναγέννηση των «Ελλήνων» και στο διάλογό τους με τη νέα πνευματική ηγεσία των χριστιανών.

Ο Πλωτίνος, αν και εξαιρετικός ως στοχαστής, είναι ένα τυπικό δείγμα αυτών των «Ελλήνων». Αιγύπτιος, γεννημένος σε μια μικρή επαρχιακή πόλη γύρω στο 205, είχε ασχοληθεί σοβαρά με το γνωστικισμό. Είχε τον ίδιο δάσκα-

λο με το χριστιανό Ωριγένη. Επιχείρησε να εξιχνιάσει την εξωτική φιλοσοφία των Περσών και των Ινδών. Μόνο αργότερα, και με αυξανόμενη ηρεμία, βυθίστηκε στην αρχαία διαλεκτική του Πλάτωνα. Τα γραπτά του έχουν τη γοητεία ενός ανήσυχου, επίμονου ανθρώπου που βρήκε το δρόμο του μέσα από σκληρή, λογική πειθαρχία στη γλυκύτητα και στη διαύγεια της ωριμότητάς του. Οι μαθητές του εξακολουθούσαν να του θέτουν τα αγωνιώδη ερωτήματα της προηγούμενης γενιάς: πώς και γιατί ενώθηκε η ψυχή με το σώμα; Αλλά ο Πλωτίνος δεν έδινε έτοιμες απαντήσεις: επέμενε να αναλύει το θέμα διεξοδικά, «με τον ελληνικό τρόπο» – με εξαντλητικές διαλεκτικές έρευνες στηριγμένες στα γραπτά του Πλάτωνα.

Όπως εκείνος, έτσι και οι οπαδοί του επάνδρωσαν τη θρησκευτική μεθόδιο της εποχής τους. Ο Πορφύριος από την Τύρο (περ. 232-303) επέκρινε δριμύτατα και εμπειριστατωμένα τις χριστιανικές Γραφές: οι κριτικές του παρατηρήσεις δεν ξεπεράστηκαν παρά από την Κριτική του 19ου αιώνα. Ο νεότερος συνάδελφος του Πορφύριου, ο Ιάμβλιχος από την Απάμεια (πέθανε γύρω στο 330), δίδαξε μια ολόκληρη γενιά Ελλήνων νέων. Όπως πολλοί καθηγητές, τότε και τώρα, εμφανιζόταν πρόθυμα ως μυσταγωγός: χρησιμοποιούσε την εξοργιστική ευφράδεια του δημοφιλούς δασκάλου που σκορπάει φανταχτερούς αντιθρησκευτικούς αφορισμούς. Όμως, σε μια εποχή που ο Κωνσταντίνος συγκέντρωνε γύρω του μια χριστιανική αυλή, ο Ιάμβλιχος διαβεβαίωνε μία γενιά Ελλήνων αριστοκρατών πως οι παραδοσιακές τους πεποιθήσεις ήταν απολύτως συμβατές με τον πιο υψηλό πλατωνισμό. Κατάφερε να εκδικηθεί τον Κωνσταντίνο. Ο τελευταίος εκπρόσωπος της οικογένειας του Κωνσταντίνου, ο προικισμένος ανιψιός του Ιουλιανός, μετεστράφη από το χριστιανισμό στον «ελληνισμό» από τους μαθητές του Ιάμβλιχου. Ο Ιουλιανός ο «Αποστάτης», έγινε αυτοκράτορας από το 361 έως το 363. Και ενάμιση αιώνα μετά την επικράτηση του χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας της αυτοκρατορίας, ο φιλόσοφος Πρόκλος έγραφε με το ύφος της ηρεμίας που ακολουθεί την καταιγίδα προσωπικούς ύμνους προς τους αρχαίους θεούς και ένα έργο (*Στοιχείωσις θεολογική*) ολωσδιόλου παγανιστικό.

Οι «Έλληνες» δημιούργησαν την κλασική γλώσσα της φιλοσοφίας του πρώιμου Μεσαίωνα της οποίας η χριστιανική, η εβραϊκή και η ισλαμική σκέψη, ως τον 12ο αιώνα, δεν είναι παρά αποδόσεις στην καθομιλουμένη. Όταν οι ουμανιστές της Αναγέννησης ανακάλυψαν και πάλι τον Πλάτωνα, εκείνο που προκάλεσε τον ενθουσιασμό τους δεν ήταν ο Πλάτων των σημερινών κλασικών φιλολόγων αλλά ο ζωντανός Πλάτων των θρησκευτικών στοχαστών της ύστερης αρχαιότητας.

Με δυο λόγια, πίστευαν πως μέσα από τον Πλάτωνα και την πνευματική πειθαρχία των ελληνικών πανεπιστημίων είχαν βρει έναν τρόπο να αποφεύγουν τις εντάσεις, να κρατούν σταθερά ένα τεντωμένο σχοινί, εκεί που πιο

ριζοσπαστικοί στοχαστές και πιο επαναστατικά κινήματα γύρω τους το είχαν τραβήξει τόσο που είχε σπάσει. Υπογράμιζαν πως ήταν δυνατόν, μέσω της λογικής σκέψης, να αντιληφθεί κανείς τον εσώτερο σύνδεσμο ανάμεσα στα επίπεδα του ορατού κόσμου και την πηγή τους στον Ένα Θεό. Μπορούσε, δηλαδή, να «αγγίξει» κανείς με τη σκέψη το περιεκτικό κέντρο το οποίο γινόταν αισθητό μέσα από την ομορφιά όλων των ορατών πραγμάτων. Για να χρησιμοποιήσουμε μια απλή εικόνα, έβλεπαν τον κόσμο και τη σχέση του με τον Θεό σαν ένα γιο-γιο που ανεβοκατέβαινε γοργά πάνω σε μια κλωστή. Γι' αυτούς, οι γνωστικοί είχαν κόψει αυτή την κλωστή: γιατί οι γνωστικοί υποστήριζαν πως δεν υπήρχε κανένας σύνδεσμος ανάμεσα στο σύμπαν και τον αγαθό Θεό, ανάμεσα στον εσώτερο άνθρωπο και τον εξωτερικό του κόσμο, ανάμεσα στο σώμα του και την ψυχή του. Από την άλλη, οι χριστιανοί δεν είχαν αφήσει το γιο-γιο να ξετυλιχτεί: είχαν εστιάσει την προσοχή τους στον Ένα Θεό: η λάμψη του ακατέργαστου μονοθεϊσμού τους έσβηνε τις πολύχρωμες εκφάνσεις των ορατών και των αόρατων θεοτήτων μέσα από τις οποίες η ομορφιά του Ενός έφτανε, κατ' ανάγκη, στα μάτια των θνητών.

Η υπηρεσία που προσέφερε ο Πλωτίνος στους συγχρόνους του και στους διαδόχους του ήταν ότι υπογράμμισε το σύνδεσμο ανάμεσα στο ορατό και το αόρατο, –ανάμεσα σ' έναν άρρητο εσωτερικό κόσμο και τη συγκροτημένη έκφρασή του στον εξωτερικό κόσμο–, καθώς επίσης και τη δυνατότητα των φυσικών πραγμάτων να φορτιστούν με νόημα από την ψυχή. Δύο χριστιανοί των οποίων η σκέψη κυριάρχησε στο Μεσαίωνα, ο άγιος Αυγουστίνος στη Δύση και ο άγνωστος συγγραφέας του έργου *Ουράνιες ιεραρχίες* (μετέπειτα γνωστός ως «Ψευδο-Διονύσιος») που έγραφε στην Ανατολή γύρω στο 500, οφείλουν εξίσου πολλά στην ισορροπία που υποστήριξε με πάθος ο Πλωτίνος.

Για έναν πλατωνιστή, η σχέση ανάμεσα στο σώμα και την ψυχή ήταν μια μικρογραφία του δύσκολου προβλήματος της σχέσης του Θεού με το σύμπαν. Η απάντηση του Πλωτίνου είναι χαρακτηριστική. Αποφάνθηκε πως το να έχει κανείς σώμα δεν ήταν μεγαλύτερη «αμαρτία» από το να δημιουργεί σκιά. Πράγματι, το σώμα ήταν ένα όμορφο όργανο μέσα από το οποίο αναζητούσε έκφραση η ψυχή: ο άνθρωπος πρέπει να φροντίζει και να γυμνάζει το σώμα του, όπως ο μουσικός κρατάει τη λύρα του κουρδισμένη. Πρόκειται για ένα λεπτό, ευαίσθητο ιδεώδες, κάθε άλλο παρά ασκητικό. Μπορούμε να καταλάβουμε καλύτερα τι εννοούσε ο Πλωτίνος αν στραφούμε προς την τέχνη που υποστήριζε η γενιά των ακροατών του. Η τέχνη αυτή δεν είναι του «άλλου κόσμου» είναι του «ένδον κόσμου». Χωρίς να εγκαταλείπεται η χάρη και η ατομικότητα του σώματος, εκείνο που τονίζεται στα πορτραίτα της ύστερης αυτοκρατορίας είναι οι θύρες μέσω των οποίων περνάει κανείς κατευθείαν από το σώμα στο πνεύμα του ανθρώπου. Η έμφαση βρίσκεται στα μάτια. Μας καθηλώνουν με το βλέμμα τους αποκαλύπτοντας μια εσωτερική ζωή

51 Η δύναμη των ματιών. Ομηρικοί ήρωες που συζητούν, από εικονογράφηση της *Ιλιάδας* του βον αιώνα μ.Χ.: μιλούν ο ένας στον άλλο με τα μάτια, τα οποία στις εικόνες αυτής της εποχής στρέφονται προς τα «έξω» για να μιλήσουν κατευθείαν στον πιστό.

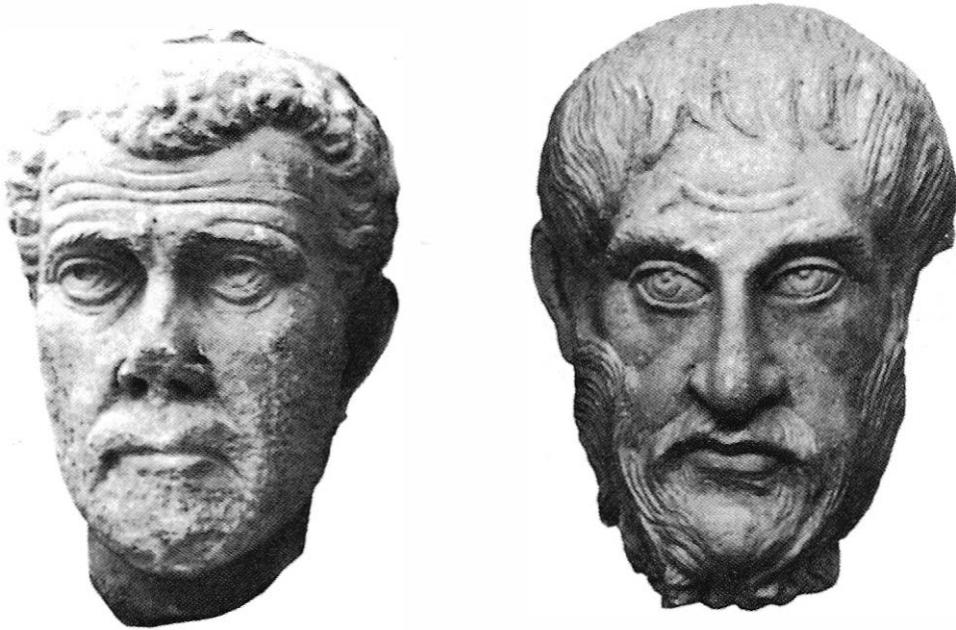

χυρμμένη σ' ένα φορτισμένο σύννεφο σάρκας. Η ύστερη αρχαιότητα είναι μια εποχή συναρπαστικών πορτραίτων.

Δεν είναι περίεργο ότι εκείνος που μας έδωσε την πρώτη και μία από τις σημαντικότερες «αυτοπροσωπογραφίες» είναι ένας άνθρωπος αυτής της εποχής: στις αυτοβιογραφικές *Εξομολογήσεις* (*Confessiones*) του Αγίου Αυγουστίνου, που γράφηκαν το 397, ο πιο ιδιοφυής Λατίνος αναγνώστης του Πλωτίνου μεταστοιχείωσε το απρόσωπο πνευματικό πάθος του παλαιού διδασκάλου στην πρώτη αληθινή «αυτοπροσωπογραφία» της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας.

Ο Πλωτίνος και ο Αυγουστίνος αντιπροσωπεύουν ένα από τα ρεύματα της πλατωνικής αναβίωσης στην ύστερη αρχαιότητα – εκείνο που πλησιάζει περισσότερο τον νεότερο άνθρωπο. Όμως για τους συγχρόνους τους, και για τον κόσμο ως τον 17ο αιώνα, ένα εξίσου σημαντικό χαρακτηριστικό του πλατωνισμού ήταν η στάση του σχετικά με τη θέση του ανθρώπου στο σύμπαν. Στα γραπτά των «Ελλήνων», οι άνθρωποι ξανάβρισκαν τη χαμένη αίσθηση οικειότητας με τον κόσμο που τους περιέβαλλε.

Οι μαύρες εικασίες των γνωστικών, ο χριστιανικός μονοθεϊσμός και ο ύστερος χριστιανικός ασκητισμός απειλούσαν τον άνθρωπο με τη μοναξιά ενός

κόσμου στερημένου νοήματος. Για τους φιλοσόφους της ύστερης αρχαιότητας, ο κόσμος ήταν, ομολογουμένως, μυστηριώδης. Ατένιζαν την ομορφιά του με σκέψεις θλιβερές, σαν το τελευταίο, εύθραυστο φως ενός ήλιου που έχει δύσει προ πολλού. Αλλά αυτός ο κόσμος, αν και μυστηριώδης, ήταν γεμάτος νόημα: ήταν ένα σημάδι ●πό τον Θεό. Τους κληρονομημένους μύθους μπορούσαν οι φιλόσοφοι να τους δεχτούν σαν σημάδια (σαν να είχαν κληρονομήσει οι σημερινοί πυρηνικοί φυσικοί από το παρελθόν – αντί να τα φτιάξουν οι ίδιοι για τον εαυτό τους– τα απλούϊκά δισδιάστατα σκίτσα της τροχιάς των νετρονίων και των πρωτονίων που, για τον απλό άνθρωπο, συνοψίζουν καιρίες αλήθειες για τον φυσικό κόσμο). Απέναντι στην κενότητα της «πνευματικής λατρείας» των χριστιανών μέσα στις κρύες βασιλικές τους, οι παγανιστές φιλόσοφοι αντιπαρέθεταν την «ψυχική φόρτιση» της παραδοσιακής θυσίας, όπου ο καιόμενος βωμός μετέτρεπε το θυσιαστικό αφιέρωμα σε μια απλή, διάφανη, υψούμενη φλόγα.

Η λαχτάρα για οικειότητα μέσα σε ένα αχανές σύμπαν εκφράζεται με την επανάληψη των όρων που χρησιμοποίησαν οι νεοπλατωνικοί για να αποδώσουν τη συγγένεια του Ενός Θεού με τις άπειρες εκφάνσεις του ορατού κόσμου: υπογράμμιζαν την «αλυσίδα» των όντων, τη «συνύφανση», την «ανάμιξη» που συνέδεαν τον άνθρωπο με την επιβλητική πηγή του. ●λα τα πλάσιμα-

τα ανταποκρίνονταν σ' αυτό το αόρατο κέντρο, όπως τα άνθη του λωτού ανοίγουν τα πέταλά τους στον ήλιο που ανεβαίνει στο στερέωμα.

Κατά τον 4ο αιώνα τέτοιες ιδέες θεωρούνταν το πιο υψηλό επίτευγμα και η μόνη ελπίδα όλων των πολιτισμένων στοχαστών της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Τις συμμερίζονταν και οι χριστιανοί στο βαθμό που θεωρούσαν τους εαυτούς τους πολιτισμένους. Στη Δύση, όπου η πνευματική ζωή ήταν σπασμωδική και στερημένη από τα γερά στηρίγματα ενός παγανιστικού πανεπιστημιακού περιβάλλοντος, οι χριστιανοί στοχαστές έγιναν οι σχεδόν αδιαμφισβήτητοι κληρονόμοι του Πλωτίνου: χριστιανοί, όπως ο Μάριος Βικτωρίνος στα μέσα του 4ου αιώνα, ο Αμβρόσιος, ο Αυγουστίνος, και αργότερα ο Βοήθιος (περ. 480-524), αποτέλεσαν τις γέφυρες ανάμεσα στην ελληνική φιλοσοφία και τον λατινικό Μεσαίωνα. Ακόμα και στην Ανατολή, παγανιστές δάσκαλοι προσέφεραν απλόχερα τις γνώσεις τους τόσο σε χριστιανούς όσο και στους δικούς τους: μια τυπική ήρεμη μετάβαση από τα διδασκαλεία των φιλοσόφων στη θέση του επισκόπου βρισκόμαστε στην περίπτωση του Συνεσίου, επισκόπου Πτολεμαΐδος από το 410 έως το 414. Ο Συνέσιος μπορούσε να παραμένει φίλος μιας επιφανούς εθνικής φιλοσόφου, της Υπατίας από την Αλεξάνδρεια. Έγινε επίσκοπος το 410 υπό τον όρο ότι, ενώ στην εκκλησία θα «μιλούσε με μύθους», κατ' ιδίαν θα μπορούσε «να στοχάζεται ως φιλόσοφος».

Αυτό ακριβώς το στοιχείο του αναβιωμένου πλατωνισμού, που έσωσε τους ανθρώπους από την ερημία και την απουσία νοήματος στη σχέση τους με τον ορατό κόσμο, κληρονόμησαν οι χριστιανοί από τους εθνικούς δασκάλους τους. Ο κόσμος που τον 2ο και τον 3ο αιώνα παραλίγο να χλομάσει από τις μονότονες εκκλήσεις των χριστιανών Απολογητών για τη λατρεία ενός μισοαγνώστου υψίστου Θεού, πνίγηκε και πάλι στο χρώμα. Ο Αυγουστίνος απελευθερώθηκε από το μανιχαϊσμό, ένα γνωστικό δόγμα παρόμοιο με εκείνα με τα οποία ο Πλωτίνος είχε αρχίσει την πνευματική του οδύσσεια, αφού διάβασε το *Περί του καλού* (= περί του ωραίου) του τελευταίου. Έλληνες θεολόγοι συζητούσαν το ρόλο και τη φύση του Χριστού όπως Εκείνος εμφανίστηκε στους ανθρώπους με φόντο την πλατωνική σκέψη για τη σχέση του Θεού με τον ορατό κόσμο. Η «συνύφανση» του ανθρώπινου και του θείου μέσα από ορατά σύμβολα που τόσο γοήτευε τον Ιάμβλιχο, είναι επίσης ένα από τα βασικά θέματα που απασχολούν τον νεότερό του άγιο Αθανάσιο όταν γράφει για τη Σάρκωση του Χριστού. Ο απόηχος μιας υποβλητικής θείας ομορφιάς που είχε καταστεί ορατή μέσω της υλικής απεικόνισης των παγανιστικών θεών, συναντιέται αργότερα με την ίδια δύναμη στη χριστιανική εικόνα. Οι ζωγραφιές που καλύπτουν τους τοίχους μιας βυζαντινής εκκλησίας: οι άγιοι άνθρωποι που κοιτάζουν τον πιστό στα μάτια κάτω από σκηνές του βίου του σαρκωθέντος Χριστού· οι ψηλοί Αρχάγγελοι που συνδέουν τον Χριστό Βασιλέα του Ορατού Σύμπαντος, το απόμακρο πρόσωπο του ο-

57 Το νέο παγανιστικό ιδίωμα. «Εστία Πολύολβος», πάνω σε αιγυπτιακό υφαντό του δου αιώνα. Μια μεγαλοπρεπής, σχηματοποιημένη μορφή μοιράζει τις ευλογίες της Αρετής και της Προκοπής, αντικαθιστώντας τους πολύ ανθρώπινους θεούς της λαϊκής μυθολογίας.

ποίου χάνεται στο χρυσό του υψηλότερου θόλου, με τις σκηνές που γλιστρούν χαμηλά στους τοίχους για να αναμιχθούν με το πλήθος των πιστών – όλη αυτή η σύνθεση με τις μορφές που ανεβαίνουν προς τον ουρανό προκαλεί μια αίσθηση δέους για έναν αόρατο κόσμο που έγινε ορατός μέσω της τέχνης· μεταδίδει, σε ψυχές παγιδευμένες μέσα σε σώματα, την ίδια συγκίνηση που κατέκλυσε κάποτε τον αυτοκράτορα Ιουλιανό όταν στάθηκε μπροστά στο βωμό των θεών του.

Αυτή η αίσθηση της προσωπικής και άυλης παρουσίας του αοράτου παρηγορούσε τους τελευταίους εθνικούς. Το να ισχυρίζεσαι, όπως θα έκανε στα τέλη του 4ου αιώνα ο όχλος των χριστιανών, ότι έχεις καταστρέψει τους θεούς με το να καταστρέφεις τους ναούς τους ήταν εξίσου κούτο με το να ισχυρίζε-

58, 59 Σε ένα χειρόγραφο του ύστερου Μεσαίωνα, οι θεοί απεικονίζονται μέσα στους πλανήτες, καθέννας εγγεγραμμένος στην τροχιά του (Vat. Pal. Lat. 1370).

ται κανείς σήμερα πως εξαλείφοντας όλες τις πριζες και τους διακόπτες έχει εξαλείψει τον ηλεκτρισμό. Τα όμορφα κλασικά αγάλματα των θεών είχαν καταστραφεί: αλλά, όπως έλεγε ο Ιουλιανός, οι Αθηναίοι είχαν καταστρέψει από καιρό το «ζωντανό άγαλμα» του σώματος του Σωκράτη – η ψυχή του όμως επέζησε. Το ίδιο συνέβαινε και με τους θεούς. Στα αστέρια της νύχτας οι θεοί είχαν βρει σχήματα που άρμοζαν καλύτερα στην άφθαρτη αιωνιότητά τους απ' ό,τι τα φθαρτά ανθρώπινα αγάλματα. Γιατί στα αστέρια, τα διαθλασμένα χρώματα της γης φώτιζαν με μια σταθερή, αδιατάρακτη λάμψη. Τα αστέρια και οι πλανήτες λικνίζονταν με σιγουριά πάνω από τα κεφάλια των τελευταίων εθνικών, απαστράπτοντα αγάλματα των θεών απρόσβλητα από το βανδαλισμό των μοναχών. Καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα τα αστέρια πάνω από τη χριστιανική Ευρώπη αποτελούσαν μια ανησυχητική υπόμνηση της αθανασίας των θεών. Οι θεοί είχαν αφήσει τα ονόματά τους στις ημέρες της εβδομάδας. Οι ιδιότητές τους έμεναν στους πλανήτες· και αυτοί οι πλανήτες καθόριζαν τη συμπεριφορά των πολιτισμένων ανθρώπων μέχρι το τέλος του 17ου αιώνα. Μετά από χίλια τριακόσια χρόνια οι άνθρωποι θα γεύονταν, σε μια λίγο-πολύ χριστιανική φόρμα, αυτό το ρίγος της συγγένειας με τον τέλειο και απαραβίαστο κόσμο που είχε απομακρύνει κάποτε τον νεαρό Ιουλιανό από το χριστιανισμό.

Κάθισε, Γέσικα: δες πως η ουράνια άπλα
είναι με πούλιες πυκνοκέντητη από μάλαμα λαμπρό·
κι η πιο μικρή κουκκίδα που θωρείς στην κίνησή της
τραγουδάει σαν άγγελος,
πάντα αρμονία με τ' αγνόθωρα τα χερουβείμ
τέτοια αρμονία έχουν οι αθάνατες ψυχές
μα ενόσω τούτο το ντύμα της φθοράς το πήλινο
τις περικλείνει από παντού, δεν την ακούμε.

(Ουίλλιαμ Σαίξπηρ, *Ο έμπορος της Βενετίας*, πράξη Ε', σκηνή 1η, 58-65)
Μετάφραση Βασ. Ρώτα

MERCURIO E PIANETO MARCVINO POSTO NEL SECONDO CIELO ET RECHO MAPERCHE LA
 ZA SICITA EMOLTO PAZZIVA LVI EFREDO CONVEGLI ZENGINI CH ZONO FREDDI EMVDO COG
 LI VANDI ELO SVENTE INGENGHIOZO AMA LE SCIENZE MATEMATICA ESTIVDIA NELLE DIVI
 NATIONE A IL CORPO GRACILE COS E CHIETTO ELBN ZO T TILITATVA CHONPVTA DE
 METALLA LARGIENTO VIVO ELDI EVO E MERCOLEDI COLLA PRIMA ORA 9 15 EZZ
 LANOTTE ZA EDELDI DELLA DOMENICHA A PERAMICO IBOLE PER NIIMICO AVENE
 RE LA ZA VITTOVERO EZALTATIONE EVIRGO LAZV MORTE OVERO NVMMIAZIONE
 ERISCE HA HABITACIONE GEMINI DI DI VIRGO DINOTTE VA E IZ ZENGINI IN ZO
 DI COMINCIANDO DA VIRGO IN ZO DI EZ ORE VA VN ZENGINO

60 Ο Ερμής εξακολουθεί να προστατεύει τα ίδια επαγγέλματα και τις τέχνες που του αποδίδονταν από τη φιλολογία της ύστερης αρχαιότητας, ως «Τριμέγιστος», ο Ερμής ήταν για τους παγανιστές ο εφευρέτης όλων των επιστημών και των τεχνών. Από μια σειρά φλωρεντινών χαρακτηριστικών, Οι Πλανήτες, 1464-65.

7 Η μεταστροφή του χριστιανισμού, 300-363 μ.Χ.

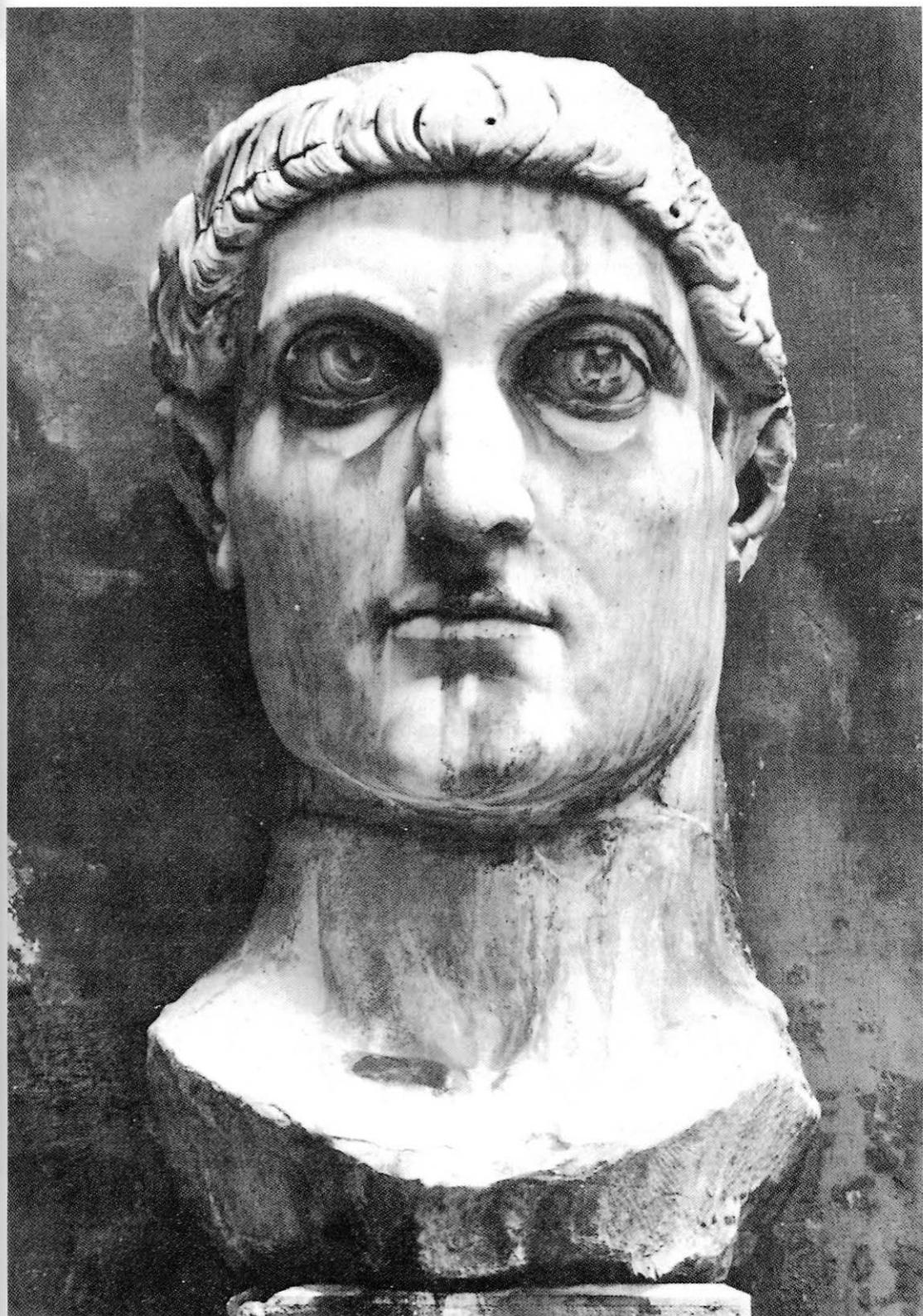
«Αν όλοι οι άνθρωποι ήθελαν να γίνουν χριστιανοί», έγραφε ο εθνικός Κέλσος το 168, «οι χριστιανοί δεν θα τους ήθελαν πια». Αλλά το 300 μ.Χ. αυτή η κατάσταση είχε αλλάξει εντελώς. Ο χριστιανισμός είχε ριζώσει για τα καλά σε όλες τις μεγάλες πόλεις της Μεσογείου: στην Αντιόχεια και στην Αλεξάνδρεια η εκκλησία ίσως ήταν η πολυπληθέστερη και αναμφισβήτητα η πιο καλά οργανωμένη θρησκευτική ομάδα στην πόλη. Οι χριστιανοί είχαν κερδίσει έδαφος σε εκείνες ακριβώς τις περιοχές της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας που βγήκαν από την κρίση του 3ου αιώνα με τις λιγότερες απώλειες. Πέπλο σιωπής σκέπασε τις επίμονα παγανιστικές επαρχίες της Δύσης. Αντίθετα, η Συρία και η Μικρά Ασία με τη ζωνρή παρουσία του χριστιανικού στοιχείου ξεχώριζαν ολόένα και πιο έντονα για την οικονομική τους ευημερία και τις πνευματικές αναζητήσεις τους.

Όμως η πιο καθοριστική αλλαγή εκείνου του καιρού δεν μπορεί να περιοριστεί στην ανάπτυξη των χριστιανικών κοινοτήτων. Πολύ σημαντικότερο για το άμεσο μέλλον του χριστιανισμού ήταν ότι οι ηγέτες της χριστιανικής εκκλησίας, ειδικά στον ελληνικό κόσμο, μπόρεσαν να ταυτιστούν με την κουλτούρα, τις βλέψεις και τις ανάγκες του μέσου εύπορου πολίτη. Έχοντας ξεκινήσει σαν μια σέκτα που αντιτασσόταν στο σύνολο ή σε ορισμένες πλευρές του ρωμαϊκού πολιτισμού, ο χριστιανισμός είχε εξελιχθεί σε μια εκκλησία έτοιμη να απορροφήσει μια ολόκληρη κοινωνία. Πρόκειται ίσως για το σημαντικότερο *aggiornamento* [εκσυγχρονισμό] στην ιστορία της Εκκλησίας και αναμφίβολα για το πιο αποφασιστικό γεγονός στην πολιτιστική ζωή του 3ου αιώνα. Διότι ο ασπασμός του χριστιανισμού από ένα Ρωμαίο αυτοκράτορα, τον Κωνσταντίνο το 312, δεν θα μπορούσε να συμβεί – ή, αν συνέβαινε, θα αποκτούσε ένα τελείως διαφορετικό νόημα – αν δεν είχε προηγηθεί, επί δύο γενεές, ο ασπασμός της κουλτούρας και των ιδανικών του ρωμαϊκού κόσμου από το χριστιανισμό.

Ο Ωριγένης από την Αλεξάνδρεια (περ. 185-περ. 254) ήταν η εξέχουσα ιδιοφυΐα που με τα έργα της συνόψισε αυτό το εγχείρημα αφομοίωσης. Το έργο του, που συνεχίστηκε από μια σειρά Ελλήνων επισκόπων, κορυφώθηκε στα γραπτά ενός συμβούλου του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου, του Ευσεβίου, επισκόπου Καισαρείας από το 315 περίπου έως το 340. Για τον Ωριγένη και τους μαθητές του, ο χριστιανισμός ήταν η «φυσική», η «πρωταρχική» θρη-

61 «Μια μεγάλη ψιγή, που ενεργούσε κατά θεία εντολή».

Τα υψωμένα μάτια σ' αυτό το κολοσσιαίο κεφάλι του Κωνσταντίνου, (τώρα έξω από το Palazzo dei Conservatori στη Ρώμη) υπογραμμίζουν την εικόνα που είχε ο αυτοκράτορας για τον εαυτό του, ως ανθρώπου που βρίσκεται σε στενή επαφή με τον Θεό.

σκεία. Τους «σπόρους» της χριστιανικής διδασκαλίας τούς είχε σπείρει ο Χριστός σε κάθε άνθρωπο. Από τον καιρό της Δημιουργίας είχαν δεχτεί ποικιλοτρόπως τη φροντίδα του. Ο Χριστός, λοιπόν, είχε «φροντίσει» ό,τι καλύτερο είχε να επιδείξει ο ελληνικός πολιτισμός –ιδίως την ελληνική φιλοσοφία και ηθική– όπως, σκοπίμως, είχε αποκαλύψει το Νόμο στους Εβραίους· η ίδρυση της οικουμενικής χριστιανικής εκκλησίας από τον Χριστό είχε επιτηδες συμπέσει με την εδραίωση της οικουμενικής ρωμαϊκής ειρήνης από τον Αύγουστο. Άρα ένας χριστιανός δεν μπορούσε να απορρίψει ούτε την ελληνική κουλτούρα ούτε τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, χωρίς να φαίνεται πως στρέφει τα νώτα του στην καθορισμένη από τον Θεό πρόοδο της ανθρωπότητας. Ο Χριστός ήταν ο «δάσκαλος» του ανθρώπινου γένους και ο χριστιανισμός ήταν το αποκορύφωμα της διδασκαλίας Του: η «αληθής» *παιδεία*. Ο Ωριγένης και οι διάδοχοί του δίδαξαν τους εθνικούς ότι με το να γίνουν χριστιανοί εγκατέλειπαν ένα συγκεχυμένο και υπανάπτυκτο στάδιο ηθικής και πνευματικής ανάπτυξης, και προχωρούσαν στην καρδιά του πολιτισμού. Στις σαρκοφάγους και στις τοιχογραφίες του τέλους του 3ου αιώνα, ο Χριστός εμφανίζεται ως Θεός Διδάσκαλος, ντυμένος με το απλό μιάτιο ενός καθηγητή φιλολογίας, να μιλάει –όπως θα είχε κάνει ο Ωριγένης– σ' έναν ήσυχο κύκλο ευπρεπών μαθητών. Ο χριστιανός επίσκοπος ανήκε στην πνευματική ηγεσία πολλών ελληνικών πόλεων: καθόταν και αυτός σε μια καθηγητική «έδρα» – την *καθέδρα* του· και μιλούσε στο *διδασκαλείον* του, την ομάδα των μαθητών του, για απλά και εξυψωτικά θέματα ηθικής.

Οι αρχές του 4ου αιώνα ήταν η μεγάλη εποχή των χριστιανών Απολογητών – του Λακτάντιου (περ. 240-περ. 320), που έγραφε λατινικά, και του Ευσέβιου από την Καισάρεια, που έγραφε ελληνικά. Οι εκκλήσεις τους προς το μορφωμένο κοινό συνέπεσαν με τον τελευταίο, τον «Μεγάλο Διωγμό της Εκκλησίας», από το 302 έως το 310, αλλά και με τον ασπασμό του χριστιανισμού από τον Κωνσταντίνο και τη βασιλεία του ως χριστιανού αυτοκράτορα από το 312 έως το 337. Ο χριστιανισμός των Απολογητών δεν ήταν απλώς μια θρησκεία που είχε βρει ένα *modus vivendi* με τον υπάρχοντα πολιτισμό. Τον παρουσίαζαν σαν κάτι πολύ σημαντικότερο. Υποστήριζαν ότι ο χριστιανισμός ήταν η μόνη εγγύηση αυτού του πολιτισμού – ότι οι καλύτερες παραδόσεις της κλασικής φιλοσοφίας και τα υψηλά πρότυπα της κλασικής ηθικής μπορούσαν να διαφυλαχθούν από την απειλή των βαρβάρων μόνο αν επικυρώνονταν από τη χριστιανική αποκάλυψη και ότι η πολιορκούμενη ρωμαϊκή αυτοκρατορία είχε σωθεί από την καταστροφή μόνο χάρη στην προστασία του Θεού των χριστιανών.

Ένα τέτοιο μήνυμα βασιζόταν στον «Μεγάλο Φόβο» των αστών του μεσογειακού κόσμου στα τέλη του 3ου αιώνα. Δεν πρέπει να ξεχνάει κανείς πως ο πολιτισμός της κλασικής εποχής ήταν εξαιρετικά εύθραυστος: μόνο ένας

στους δέκα ανθρώπους ζούσε στις πολιτισμένες πόλεις. Σε καμιά άλλη εποχή δεν αισθάνθηκε αυτός ο αστικός φλοιός τόσο επισφαλή τον έλεγχο του πάνω σ' έναν ευρύτερο κόσμο όσο στα τέλη του 3ου αιώνα. Οι κάτοικοι των πόλεων είχαν διατηρήσει τα προνόμιά τους. Αλλά περιστοιχίζονταν από μια ύπαιθρο που δεν τους ήταν πια αναγνωρίσιμη. Σε πολλές αγροτικές περιοχές, από τη Βρετανία ως τη Συρία, αρχαϊκές λατρείες χωρίς καμιά συγγένεια με τους κλασικούς Ολύμπιους ύψωναν πάλι το κεφάλι τους πιο επίμονα από ποτέ. Οι πρωτόγονες φυλές πέρα από τα σύνορα έκαναν αισθητή την παρουσία τους με τρομακτικές επιδρομές (razzias). Επιπλέον οι παραδοσιακοί προστάτες των πόλεων, οι αυτοκράτορες και ο στρατός τους, ποτέ δεν φάνταζαν τόσο ξένοι. Ο ρωμαϊκός στρατός στρατοπέδευε στα σύνορα και επανδρωνόταν από τους γύρω πληθυσμούς. Ποτέ δεν ένωσε δικό του τον κόσμο της Μεσογείου: μια γενιά πριν από την άνοδο του Διοκλητιανού, το 284, κινδύνευσε να γίνει ξένο

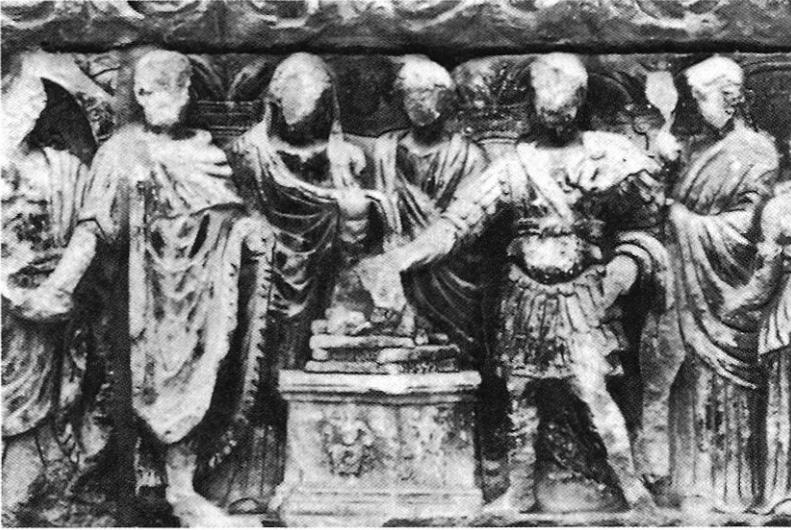
62 Ο Χριστός διδάσκαλος. Ελεφάντινη πυξίδα του 5ου αιώνα.

σώμα. Οι επαρχιώτες από τον Δούναβη που έσωσαν την αυτοκρατορία χρειάστηκε να μάθουν από τους διοικητές τους ότι το είχαν κάνει για την προστασία και όχι για την τρομοκράτηση των άμαχων πολιτών. Όταν συγκρίνουμε τις τραχιές, ένστολες μορφές του Διοκλητιανού και των συνεργατών του με τις υπέροχες κλασικές σαρκοφάγους της σύγχρονης χριστιανικής ανώτερης τάξης, αντιλαμβανόμαστε πως, μπροστά στο απειλούμενο χάσμα ανάμεσα στους νέους αφέντες της αυτοκρατορίας και τις παραδόσεις των αρχαίων πόλεων, η παλαιά διαίρεση μεταξύ παγανιστών και χριστιανών πολιτών ήταν πλέον ασήμαντη. Αν μη τι άλλο, γύρω στο 300 ο χριστιανός επίσκοπος λάμβανε ενεργό μέρος στη ζωή των περισσότερων πόλεων: στον πολιτισμένο ελληνικό κόσμο ο λατινόφωνος στρατιώτης ήταν τώρα ο ξένος.

Στα χρόνια της ειρήνης, μετά την άνοδο του Διοκλητιανού, άρχισε να κλείνει η πληγή ανάμεσα στη νέα, στρατιωτική άρχουσα τάξη και τον αστικό πολιτισμό της Μεσογείου. Τώρα όμως υπήρχαν δύο ομάδες που διεκδικούσαν την εκτροσώπιση αυτού του πολιτισμού: η παραδοσιακή παγανιστική άρχουσα τάξη, της οποίας η ανθεκτικότητα και η υψηλή πνευματική στάθμη είχε εκδηλωθεί με την αναβίωση και τη διάδοση της πλατωνικής φιλοσοφίας στα τέλη του 3ου αιώνα, κινδύνευε να παραμεριστεί από τη νέα «χαμηλότερη» κουλτούρα των χριστιανών επισκόπων, των οποίων η οργανωτική ικανότητα και η ευκολία προσαρμογής είχαν αποδειχτεί αδιαμφισβήτητα τις τελευταίες δεκαετίες.

Αλλά το πρώτο μέλημα των αυτοκρατόρων ήταν η επιβίωση, όχι η κουλτούρα. Ο Διοκλητιανός ήταν ένας ειλικρινής, στενοκέφαλος (βοπέ) οπαδός της ρωμαϊκής παράδοσης· όμως κυβέρνησε για δεκαεννέα χρόνια χωρίς να δώσει σημασία στους χριστιανούς. Ο αναπάντεχος «Μέγας Διωγμός» που άρχισε το 302 και συνεχίστηκε σπασμωδικά για μια δεκαετία, συγκλόνισε τους ευυπόληπτους χριστιανούς. Εξοστρακίζονταν επίσημα από μια κοινωνία με την οποία πάσχιζαν να ταυτιστούν. Ήταν μια τρομερή, μια απρόσμενα αποκαρδιωτική εμπειρία. Σώθηκαν χάρη σ' ένα μυστήριο γεγονός. Το 312 ένας σφετεριστής αυτοκράτορας, ο Κωνσταντίνος, κέρδισε μια μάχη κατά του αντιπάλου του στη Μουλβία γέφυρα έξω από τη Ρώμη. Απέδωσε τη νίκη του στην προστασία του χριστιανικού Θεού, που του αποκαλύφθηκε σε όραμα.

Αν ο Θεός βοηθάει αυτούς που βοηθούν τον εαυτό τους, τότε καμιά άλλη ομάδα δεν άξιζε το θαύμα της «μεταστροφής» του Κωνσταντίνου όσο οι χριστιανοί. Γιατί οι χριστιανοί ηγέτες άδραξαν την ευκαιρία με εντυπωσιακή επιμονή και οξύνοια. Πολιόρκησαν τον Κωνσταντίνο με τη νέα του διάθεση: επαρχιακοί επίσκοποι, ιδιαιτέρως ο Όσιος Κορδούης [Cordova] (περ. 257-357), προσκολλήθηκαν στην αυλή του· άλλοι επίσκοποι, από την Αφρική, τον εισήγαγαν στις τοπικές διαμάχες τους ως δικαστή· ο Λακτάντιος έγινε δάσκαλος του γιου του· και, όταν τελικά ο Κωνσταντίνος κατέκτησε τις ανατο-

63 «Είναι μέγιστο έγκλημα να επιθυμεί κανείς να καταστρέψει ό,τι έχει οριστεί και καθιερωθεί από την αρχαιότητα»: ο Διοκλητιανός και οι συνάδελφοί του τελώντας μια παγανιστική θυσία. Ακόμα και χριστιανοί αυλικοί παρευρίσκονταν σε τέτοιες εκδηλώσεις. Κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Διωγμού, οι χριστιανοί υποχρεώνονταν να τελούν οι ίδιοι τέτοιες θυσίες: για έναν παγανιστή αποτελούσαν μια φυσική και ευγενική χειρονομία προς τους θεούς (βλ. εικόνα 85).
Λεπτομέρεια από την Αψίδα του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη.

λικές επαρχίες το 324, τον υποδέχτηκε ο Ευσέβιος Καισαρείας, ο οποίος έθεσε την πένα του στην υπηρεσία του αυτοκράτορα με μια τέχνη κι έναν ενθουσιασμό που κανένας παραδοσιακός Έλληνας ρήτορας δεν είχε καταφέρει να επιδείξει για τους βλοσυρούς και παλαιομοδίτες προκατόχους του – τον Διοκλητιανό και τον Γαλέριο.

Αυτή η αδιάκοπη έκθεση στη χριστιανική προπαγάνδα ήταν η αληθινή «μεταστροφή» του Κωνσταντίνου. Άρχισε σε μικρή κλίμακα, όταν υπό τον έλεγχο του βρίσκονταν μόνο οι λιγότερο εκχριστιανισμένες δυτικές επαρχίες, και κορυφώθηκε μετά το 324, όταν τα πυκνοκατοικημένα από χριστιανούς εδάφη της Μικράς Ασίας προσαρτήθηκαν στην αυτοκρατορία του. Οι συνέπειές της ήταν καθοριστικές. Ο Κωνσταντίνος θα μπορούσε να ήταν απλώς ένας «θεοφοβούμενος» αυτοκράτορας, που, για δικούς του λόγους, επεδείκνυε ανοχή προς τους χριστιανούς: είχαν υπάρξει πολλοί τέτοιοι αυτοκράτορες κατά τον 3ο αιώνα (ένας μάλιστα, ο Φίλιππος (244-49), είχε θεωρηθεί

κρυπτοχριστιανός). Δεδομένου του θρησκευτικού κλίματος της εποχής, η απόφαση του Κωνσταντίνου να ανεχθεί την εκκλησία θα μπορούσε επίσης να έχει αποδοθεί σε κάποιο μήνυμα του χριστιανικού Θεού. Ο Κωνσταντίνος απέριψε αυτή την εύκολη λύση. Έγινε ο αυτοκράτορας που ξέρουμε από τους λόγους και τα διατάγματά του: ένας εστεμμένος χριστιανός Απολογητής. Έβλεπε τον εαυτό του και την αποστολή του ως χριστιανού αυτοκράτορα μέσα από το φως της χριστιανικής ερμηνείας την οποία προσέφεραν στον μέσο μορφωμένο άνθρωπο οι χριστιανοί Απολογητές της εποχής. Με το να γίνει χριστιανός, ο Κωνσταντίνος διακήρυττε δημόσια πως έσωζε τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία: επιπλέον, με το να συγχρωτίζεται με επισκόπους, αυτός ο μεσήλικος Λατίνος στρατιώτης πίστευε ειλικρινά ότι είχε προσχωρήσει στον μαγικό κύκλο του «αληθινού» πολιτισμού, γυρίζοντας την πλάτη του στους άξεστους «φιλισταίους» που είχαν επιτεθεί προσφάτως κατά της εκκλησίας.

Υποψιαζόμαστε ότι ο Κωνσταντίνος, εκτός από το χριστιανισμό, ασπάστηκε και πολλές άλλες πλευρές της μεσογειακής ζωής. Μολονότι γιος στρατιωτικού, συνέδεσε τη ζωή του με έναν πολιτικό βίο που είχε αγνοηθεί σε μεγάλο βαθμό από τους γκρίζους διοικητές της εποχής του Διοκλητιανού. Από το 311 και εξής ο Κωνσταντίνος βοήθησε την αριστοκρατία της γης να σταθεί πάλι στα πόδια της: είναι ο «ανορθωτής της Συγκλήτου», στον οποίο η αριστοκρατία της Δύσης όφειλε τόσο πολλά. Το 332 έδωσε σ' αυτούς τους γαιοκτήμονες ευρύτατες δικαιοδοσίες πάνω στους καλλιεργητές των γαιών τους. Μετά το 324 συσπείρωσε γύρω του, στην ελληνική Ανατολή, μια νέα διοικητική τάξη. Στις επαρχιακές ανώτερες τάξεις της Μικράς Ασίας έδωσε αυτό που επιθυμούσαν τόσο καιρό: μια «νέα» Ρώμη, την Κωνσταντινούπολη, σε βολική απόσταση από την αυτοκρατορική αυλή που μετακινούνταν κατά μήκος των οδών οι οποίες συνέδεαν τον Δούναβη με τη Μικρά Ασία. Για τους Έλληνες συγκλητικούς και γραφειοκράτες, δρόμοι που εδώ και καιρό είχαν πάψει να οδηγούν στη Ρώμη συνέκλιναν πολύ φυσικά σε τούτη τη νέα πρωτεύουσα.

Ο Κωνσταντίνος, πολύ σοφά, σπανίως έλεγε «όχι». Ο πρώτος χριστιανός αυτοκράτορας δέχτηκε παγανιστικές τιμές από τους πολίτες της Αθήνας. Ληλάτησε το Αιγαίο αναζητώντας κλασικά αγάλματα για να στολίσει την Κωνσταντινούπολη. Φέρθηκε σ' έναν παγανιστή φιλόσοφο σαν να ήταν συνάδελφός του. Πλήρωσε τα ταξιδιωτικά έξοδα κάποιου παγανιστή ιερέα που επισκέφθηκε τα παγανιστικά μνημεία της Αιγύπτου. Μετά από μια γενιά «λιτότητας» για όλους, και «τρόμου» για τους χριστιανούς, ο Κωνσταντίνος, με μελετημένη επιδεικτικότητα, προχώρησε στο «λιώσιμο των πάγων» των αρχών του 4ου αιώνα: ένας παλινορθωμένος αστικός κόσμος, παγανιστικός και χριστιανικός, συσπειρώθηκε γύρω από τον αυτοκράτορα.

Σ' αυτό τον παλινορθωμένο κόσμο οι χριστιανοί είχαν το πλεονέκτημα να είναι η πιο ευέλικτη και ανοιχτή ομάδα. Οι επίσκοποι δεν δυσκολεύτηκαν να

64 Ο Κωνσταντίνος Β΄ (337-61), γιος του Κωνσταντίνου. Αντιπροσωπευτικός τύπος Βυζαντινού απόλυτου μονάρχη, επισκέφθηκε τη Ρώμη το 357, παρελαύνοντας ακίνητος σαν άγαλμα. «χωρίς να κοιτάξει δεξιά ή αριστερά, λες και κρατούσε το κεφάλι του μέγκενη». Χάλκινη κεφαλή του 4ου αιώνα.

αποδεχθούν έναν ακαλλιέργητο αυτοκράτορα. Ήταν μαθημένοι στους αντιοδιδάκτους, σε ανθρώπους με γνήσιο εκκεντρικό ταλέντο που – όπως ισχυριζόταν – διδάσκονταν μόνο από τον Θεό. Δεν πρέπει κανείς να ξεχνάει πως ο Κωνσταντίνος ήταν συγκαταρκινός του πρώτου χριστιανού ερημίτη, του αγίου Αντωνίου. Ούτε ο λατινόφωνος στρατιώτης ούτε ο γόνος ενός κτηματία που μιλούσε κοπτικά θα είχαν θεωρηθεί ιδεώδες ανθρώπινο υλικό για ένα δάσκαλο των κλασικών χρόνων: κι όμως ο Ευσέβιος από την Καισάρεια έγραψε το βίο του Κωνσταντίνου του στρατιώτη, και ο Αθανάσιος από την Αλεξάνδρεια – ένας εξίσου εκλεπτυσμένος Έλληνας – έγραψε το βίο του Αντωνίου του Αιγυπτίου. Ο Κωνσταντίνος και οι διάδοχοί του έκαναν την είσοδό τους στον πολιτισμό της Μεσογείου όχι μέσα από τη στενή πύλη μιας παγανιστικής αριστοκρατίας των γραμμάτων αλλά πάνω από τη φαρδιά γέφυρα της ταύτισης του χριστιανισμού με τον χαμηλότερο κοινό παρονομαστή της κλασικής παιδείας.

Η βασιλεία του γιου του, του Κωνσταντίνου Β΄, από το 337 έως το 361, σφράγισε τον νέο τρόπο ζωής. Αυτός ο περιορισμένος και κακολογημένος

άνθρωπος μετέτρεψε την ταχυδακτυλουργία του πατέρα του σε μακροχρόνια πραγματικότητα. Οι επίσκοποι συνδέθηκαν με τους γραφειοκράτες ως μέλη της νέας κυβερνητικής τάξης με κέντρο την αυλή του αυτοκράτορα. Ο Κωνσταντίνος, στη φιλική ατμόσφαιρα ενός αυτοκρατορικού δείπνου, είχε ήδη αναγγείλει διακριτικά και αινιγματικά πως ήταν ένας επίλεκτος επίσκοπος («επίσκοπος των εκτός») της χριστιανικής εκκλησίας. Με τον Κωνσταντίνο Β΄, όμως, οι επίσκοποι έμαθαν πως εφόσον ήταν αυλικοί, όφειλαν να μοιράζονται την άνοδο και την πτώση των αυλικών: ο Αθανάσιος Αλεξανδρείας εξορίστηκε πέντε φορές (δεκαεπτάμισι χρόνια της ζωής του)· ο επίσκοπος Αντιοχείας κατηγορήθηκε για δυσφήμιση της αυτοκρατορίας και παγιδεύτηκε δολίως με πόρνες· αυτά είναι τα άσχημα συμπτώματα της δημιουργίας μιας ακόμα προνομιούχου ομάδας στις παρυφές του ισχυρού παλατιού.

Η θρησκευτική πολιτική του Κωνσταντίου Β΄ έδειξε την ευελιξία του στην υιοθέτηση μιας μέσης οδού. Υποστήριξε τον αρειανισμό ως την πιο αποδεκτή φιλοσοφικά έκφραση της σχέσης μεταξύ του Χριστού και του Πατρός Θεού. Αυτό το δόγμα διαμορφώθηκε από έναν Αλεξανδρινό ιερωμένο, τον Άρειο (περ. 250-336), ο οποίος αντιμετώπισε την αδιάλλακτη εχθρότητα του εκκλησιαστικού του προϊσταμένου, του αυταρχικού Αθανάσιου, πατριάρχη Αλεξανδρείας. Ο Άρειος είχε τη σιωπηλή υποστήριξη καλλιεργημένων επισκόπων όπως ο γηραιός πολιτικός Ευσέβιος από την Καισάρεια. Υποστηρίζοντας τον αρειανισμό, ο Κωνσταντίνος επέλεγε τη θρησκεία των μορφωμένων χριστιανών Απολογητών μιας προηγούμενης γενιάς ενάντια στη νέα ύποπτη ευλάβεια του Αθανασίου που βασιζόταν στον αυξανόμενο ενθουσιασμό των Αιγυπτίων μοναχών. Για τον μέσο επίσκοπο της εποχής του Κωνσταντίνου, ο θρίαμβος του χριστιανισμού σήμαινε τη νίκη του αυστηρού μονοθεϊσμού κατά της πολυθεΐας. Οι μάρτυρες είχαν πεθάνει για τον έναν, ύψιστο Θεό. Και για τον καλλιεργημένο χριστιανό του 4ου αιώνα, ο ύψιστος Θεός δεν μπορούσε να αποκαλύψει τον Εαυτό Του στον φυσικό κόσμο παρά μόνο μέσα από κάποιο μεσάζοντα. Ο Χριστός όφειλε, τρόπον τινά, να είναι μια απεικόνιση του Θεού· δεν μπορούσε να είναι ο Θεός· γιατί η μοναδική ουσία του Ενός Θεού έπρεπε να στέκει αέρινη και υπερβατική. Ο Θεός των αρειανών ήταν ο ζηλόφθονος Θεός του Αβραάμ, του Ισαάκ και του Ιακώβ· αλλά ο Χριστός τους ήταν ο θεϊκός μεσάζων του σύμπαντος των νεοπλατωνικών φιλοσόφων. Ο αρειανισμός έβρισκε επίσης θετική ανταπόκριση στη φαντασία των νέων αυλικών. Γιατί ο Χριστός, ο οποίος «εκπροσωπούσε» τον Θεό σ' αυτό τον κόσμο, έμοιαζε με ένα διοικητή που, καθισμένος κάτω από μια εικόνα του αυτοκράτορα, «εκπροσωπούσε» τον Κωνσταντίνο Β΄ σε κάποιο μακρινό δικαστήριο.

Ο Κωνσταντίνος Β΄ είχε την υποστήριξη των μορφωμένων και στραμμένων στην παράδοση επισκόπων της Μικράς Ασίας και των παραδουνάβιων επαρ-

65 Ιουλιανός ο Αποστάτης (361-63). Μετά από μια σειρά καλοξυρισμένων Λατίνων αυτοκρατόρων, ο Ιουλιανός επιδείκνυε τη μακριά γενειάδα ενός Έλληνα φιλοσόφου.

χιών. Πρόκειται για μια συμμαχία ομάδων που προοιωνίζεται τα σύνορα της μεσαιωνικής βυζαντινής αυτοκρατορίας: ένας συμπαγής συνασπισμός συντηρητικών, πιστών «Ρωμαίων», ελληνικής παιδείας κυρίως, κρατούσε ήδη την ισορροπία ανάμεσα σε μια πρωτόγονη λατινική Δύση και μία σφύζουσα από ζωή Ανατολή. Αντίστοιχης καλλιέργειας λαϊκοί συνέργησαν στην Κωνσταντινούπολη: έφεραν τη γλώσσα και την αρχιτεκτονική της ελληνικής Μικράς Ασίας στη νέα πρωτεύουσα. Λαϊκοί και κληρικοί είχαν μια στοιχειώδη ελληνική μόρφωση: είχαν διαβάσει τον Όμηρο, κάποιοι μάλιστα είχαν επισκεφθεί και την Αθήνα. Αλλά ο κλασικισμός τους ήταν η «παστεριωμένη» κουλτούρα της επιτυχίας του 4ου αιώνα: διάβαζαν ελληνική λογοτεχνία για να αποκτήσουν αρχοντικούς τρόπους, όχι για να μάθουν για τους θεούς. Τέτοιοι άνθρωποι άξιζαν τον αιφνίδιο τρόπο δεκαεννέα μηνών αυστηρής παγανιστικής διακυβέρνησης – της βασιλείας του Ιουλιανού του Αποστάτη, από το 361 έως το 363.

Ο Ιουλιανός, ανιψιός του Κωνσταντίνου, είχε την τύχη να αποκτήσει μια

66 Η θρησκεία του βιβλίου. Τέσσερις κώδικες των Ευαγγελιστών μέσα σε ερμάριο (πολύ διαφορετικοί από τους αρχαίους κυλίνδρους της εικόνας 23). Ψηφιδωτό του 5ου αιώνα στο Μουσολείο της Galla Placidia, Ραβέννα.

σωστή παιδεία. Όσο ο μεγαλύτερος εξάδελφός του, ο Κωνσταντίνος Β΄, περιπολούσε την αυτοκρατορία με την «ξεριζωμένη» (déracinée) αυλή του, ο Ιουλιανός συγχρωτιζόταν με τους μορφωμένους Έλληνες των πόλεων του Αιγαίου. Ανήλθε στο θρόνο από έναν απελπισμένο γαλατικό στρατό: αλλά, για έναν αιώνα, ήταν ο πρώτος αυτοκράτορας με πραγματική μόρφωση και ως αυτοκράτορας πιο αυστηρός και πιο ευφραδής από τον Μάρκο Αυρήλιο.

Ο Ιουλιανός υποστήριξε την «κοινότητα των Ελλήνων». Εκπροσωπούσε την υποβαθμισμένη ανώτερη τάξη των αρχαίων ελληνικών πόλεων της Μικράς Ασίας – «ανθρώπους έντιμους» που είχαν παρακολουθήσει με αυξανόμενη οργή τις βλασφημίες, τον προκλητικό πλούτο και τη βαθιά ιδεολογική σύγχυση της αυλής του Κωνσταντίνου και του Κωνσταντίου Β΄. Με την καθιέρωση πλούσιων παγανιστικών εορτών και την εξύψωση της κοινωνικής θέσης των παγανιστών ιερέων, ο Ιουλιανός τους έδειξε πως οι θεοί υπήρχαν και η παρουσία τους μπορούσε να γίνει αισθητή. Επέβαλε ένα καθεστώς «λιτότητας», μετά τη ραγδαία ανάπτυξη της αυλικής ζωής από τα χρόνια του Κωνσταντί-

νου. Ξανάφερε στη μνήμη των ανώτερων τάξεων ορόσημα που είχε συμπαράσχει η κοινωνική ρευστότητα των αρχών του 4ου αιώνα: τις παρότρυνε να θυμηθούν το αρχαίο κύρος του παγανιστικού ιερατείου και τις παλαιές παραδόσεις κοινωνικής ευθύνης για τους φτωχούς. Επιχείρησε να συνενώσει, γύρω από τους αρχαίους ναούς, πόλεις που είχαν διχαστεί ανάμεσα σε νεόπλουτους και ξεπεσμένους αριστοκράτες, ανάμεσα στο συμβούλιο της πόλης και τον χριστιανό επίσκοπο.

Αυτή η «παγανιστική αντίδραση» της βασιλείας του Ιουλιανού δεν ήταν μια ρομαντική απόπειρα να γυρίσουν οι δείκτες του ρολογιού πίσω στις μέρες του Μάρκου Αυρηλίου. Όπως τόσες άλλες «αντιδράσεις», ήταν μια οργισμένη προσπάθεια εκκαθάρισης λογαριασμών με όσους είχαν συνεργαστεί με το προηγούμενο καθεστώς. Φυσικά, ο Ιουλιανός ανησυχούσε από τη γοργή εξάπλωση του χριστιανισμού στις κατώτερες τάξεις· αλλά ο πραγματικός στόχος του μίσους του ήταν εκείνα τα μέλη της ελληνικής ανώτερης τάξης που είχαν συμβιβαστεί με το χριστιανισμό του καθεστώτος του Κωνσταντίνου και του Κωνσταντίου Β'. Ήταν ο νοθευμένος κλασικισμός των χριστιανών της ανώτερης τάξης που επέσυρε την μίσην του. Η *παιδεία*, επέμενε, ήταν το δώρο των θεών προς τους ανθρώπους. Οι χριστιανοί είχαν καταχραστεί αυτό το θεόσταλο δώρο: οι Απολογητές τους έκαναν χρήση της ελληνικής γνώσης και των φιλοσοφικών αναζητήσεων για να βλασφημήσουν τους θεούς· οι χριστιανοί αυλικοί είχαν απομυξήσει την ελληνική φιλολογία για να φανούν πολιτισμένοι. Το 363 απαγορεύτηκε στους χριστιανούς να διδάσκουν τα ελληνικά γράμματα: «Αν τους ενδιαφέρει η λογοτεχνική παιδεία, έχουν τον Λουκά και τον Μάρκο: ας επιστρέψουν στις εκκλησίες τους κι ας τους εξηγήσουν εκεί».

Ο Ιουλιανός πέθανε κατά τη διάρκεια μιας εκστρατείας στην Περσία σε ηλικία τριάντα ενός ετών, το 363. Αν ζούσε, θα επιδίωκε να εκτοπίσει το χριστιανισμό από τις ανώτερες τάξεις – κατά τον τρόπο που ο βουδισμός περιορίστηκε στις κατώτερες τάξεις κάτω από την πίεση ενός αναγεννημένου κομφουκιανού μανδαρινάτου στην Κίνα του 13ου αιώνα. Όποιες και να ήταν οι «βαρβαρικές» διακλαδώσεις του χριστιανισμού στις κατώτερες τάξεις, οι «μανδαρίνοι» της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας του Ιουλιανού θα ήταν αυθεντικοί «Έλληνες» – άνθρωποι αναθρεμμένοι με τον Όμηρο, απρόσβλητοι από τα ευαγγέλια ψαράδων της Γαλιλαίας. Είναι ενδεικτικό της οξυδερκούς διάγνωσης του Ιουλιανού σχετικά με τα αποθέματα του ελληνισμού στην ύστερη αυτοκρατορία, το ότι τόσο πολλοί –δάσκαλοι, ποιητές, λόγιοι, διοικητικοί– κατάφεραν να παραμείνουν πιστοί «Έλληνες» μέχρι το τέλος του βου αιώνα.

Σπανίως ζητήματα μισού αιώνα έχουν συνοψιστεί τόσο ξεκάθαρα και έχουν κριθεί τόσο αυστηρά όσο στα κείμενα και στην πολιτική του Ιουλιανού του Αποστάτη. Όμως ο Ιουλιανός έσφαλλε. Και μόνο το γεγονός ότι το έργο του επιβίωσε μαρτυρεί την επίτευξη ενός μακροχρόνιου συμβιβασμού ανάμε-

σα στο χριστιανισμό και τον ελληνισμό: γιατί τα γραπτά του Αποστάτη έφτασαν σ' εμάς σε πολυτελείς εκδόσεις που τις επιμελήθηκαν με αγάπη ουμανιστές επίσκοποι και μοναχοί στο Βυζάντιο του 13ου αιώνα.

Δεν του έλειπε ο ρεαλισμός του Ιουλιανού. Έβλεπε, με την καθαρότητα που του γεννούσε το μίσος, ένα κραυγαλέο χαρακτηριστικό των καιρών του: την άνοδο του χριστιανισμού που παραμέριζε σιγά σιγά την αγαπημένη του ελληνική παιδεία. Εκείνο που δεν μπόρεσε να δει ήταν ότι αυτός ο ίδιος χριστιανισμός είχε την ικανότητα να μεταδώσει την κλασική κουλτούρα μιας ελίτ στον μέσο πολίτη του ρωμαϊκού κόσμου. Οι χριστιανοί επίσκοποι ήταν οι ιεραπόστολοι αυτής της κουλτούρας με την οποία είχαν ταυτιστεί.

Γιατί ο χριστιανισμός ήταν στην ουσία μια «λαϊκή» θρησκεία. Γαντζώθηκε στις παρυφές της αστικής ζωής σε όλη την έκταση της αυτοκρατορίας. Ήταν επίσης «λαϊκός» στο βαθμό που προϋπέθετε μια ελάχιστη εξοικείωση με τα γράμματα: το πρώτο πράγμα που ανακάλυπτε ο Αιγύπτιος χωρικός μπαίνοντας σε κάποιο μοναστήρι ήταν πως έπρεπε να μάθει να διαβάξει – προκειμένου να καταλαβαίνει τη Βίβλο. (Η εδραίωση του χριστιανισμού συνέπεσε, άλλωστε, με μια σημαντική πρόοδο στην παραγωγή βιβλίων – την αντικατάσταση του δύσχρηστου κυλίνδρου από τον πιο περιεκτικό κώδικα που άνοιγε σε σελίδες σαν τα σημερινά βιβλία.)

As πάrouμε μερικά τοπικά παραδείγματα: για τον Ιουλιανό ο «ελληνισμός» είχε πολύ αδύναμες ρίζες σε μια καθυστερημένη επαρχία όπως η Καππαδοκία. Οι χριστιανοί επίσκοποι στις πόλεις της Καππαδοκίας όμως, αν και προέρχονταν από την ίδια τάξη με τους παγανιστές συναδέλφους τους, αποθαρούνονταν λιγότερο από τη δυσθεράτευτη «βαρβαρότητα» του ντόπιου πληθυσμού. Του έκαναν επίμονα κηρύγματα στα ελληνικά: τον στρατολογούσαν σε ελληνόφωνα μοναστήρια: έστελναν ελληνόφωνους ιερείς στην επαρχία. Η Καππαδοκία παρέμεινε ελληνόφωνη επαρχία ως τον 14ο αιώνα.

Τα ευέλικτα, δογματικά ελληνικά των επισκόπων μπορούσαν να ταξιδέψουν ταχύτερα από τα εσωστρεφή, κλασικιστικά ελληνικά των ρητόρων. Μπορούσαν να μεταφραστούν και να υπερπηδήσουν τα σύνορα της αυτοκρατορίας. Από τον 4ο αιώνα και εξής η Αρμενία έγινε μια υποβυζαντινή επαρχία μέσω των εκκλησιαστικών δεσμών της με την Καππαδοκία: ακόμα και ο ήχος των φωνηέντων σε αρμενικές μεταγραφές διατηρεί μια κλασική ελληνική προφορά που έχει χαθεί πια εδώ και καιρό στην ίδια την Ελλάδα. Η αγγλική λέξη church (εκκλησία) απηχεί την επιρροή των χριστιανών της Καππαδοκίας στη γοτθική μετάφραση της Βίβλου: γιατί το γοτθικό *ciric* (εξ ου και church, kerk, Kirche) προέρχεται από το *κυριακός οίκος* – ο «οίκος του Κυρίου» – της χριστιανικής ελληνικής γλώσσας.

Στην Αίγυπτο, επίσης, ο χριστιανισμός εννόησε την ανάπτυξη της κοπτικής ως γλώσσας των γραμμάτων. Η υιοθέτηση της κοπτικής δεν είναι διόλου

σημάδι της αναβίωσης ενός αιγυπτιακού «σεπαρατισμού», όπως έχει υποστηριχθεί κατ' επανάληψη. Κατά τον 4ο και τον 5ο αιώνα, ο αιγυπτιακός «απομονωτισμός» ήταν παγανιστικός. Είχε ως επίκεντρο την «ιερή γη» και τους ναούς της Αιγύπτου και εκφραζόταν στα ελληνικά. Η κοπτική, αντίθετα, ήταν μια φιλολογία συμμετοχής. Έβριθε γλωσσικών δανείων και, μέσω αυτής, οι κληρικοί και οι μοναχοί της Άνω Αιγύπτου ένιωθαν, για πρώτη φορά στη μακρά ιστορία τους, πως μπορούσαν να αγκαλιάσουν μακρινές σκέψεις και πολιτικές στρατηγικές και να δώσουν τον τόνο σε μια κοινή μοναστική κουλτούρα, από την Κωνσταντινούπολη ως τη Γαλατία. Όπως ακριβώς ο κάτοικος των παραδουνάβιων επαρχιών είχε δείξει πώς, μέσω του στρατού, μπορούσε να συμμετάσχει στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία χωρίς να γνωρίζει τους κλασικούς, έτσι και ο χριστιανός της Αιγύπτου, της Συρίας ή της βόρειας Αφρικής ένιωθε τώρα να έχει λόγο στα θρησκευτικά ζητήματα που απασχολούσαν την άρχουσα τάξη της αυτοκρατορίας.

8 Οι νέοι άνθρωποι: ο μοναχισμός και η εξάπλωση του χριστιανισμού, 300-400 μ.Χ.

Τον ίδιο καιρό που ο Πλωτίνος αποκάλυπτε τη σοφία του Πλάτωνα στην έπαυλη ενός συγκλητικού έξω από τη Ρώμη (από το 244 έως το 270), πολύ μακριά, στην πατρίδα του την Αίγυπτο, ο γιος μας ευκατάστατης οικογένειας χωρικών προσευχόταν στην εκκλησία του χωριού του. Αυτός ο νεαρός, ο Αντώνιος, θεώρησε πως τα λόγια του Χριστού «Ὑπαγε πώλησόν σου τὰ ὑπάρχοντα καὶ δός πτωχοῖς... καὶ δεῦρο ἀκολούθει μοι» ήταν μια εντολή προς αυτόν προσωπικά. Άρχισε να ζει ως ερημίτης γύρω στο 269. Σταδιακά, απομακρύνθηκε από τα περίχωρα του χωριού του και προχωρούσε όλο και βαθύτερα στην έρημο από το 285. Όταν πέθανε το 356, στην ηλικία των εκατόν πέντε ετών, είχε ζήσει πάνω από εβδομήντα χρόνια σε μια απαγορευτική ερημιά, σε απόσταση εβδομαδάων από την πλησιέστερη πόλη. Ο Αντώνιος είχε εγκαταλείψει τον πολιτισμό, όπως τον εννοούσαν οι αρχαίοι. Και όμως, ο Αντώνιος έγινε ο «πατέρας των μοναχών». Υπήρξε ο ήρωας μιας αριστοτεχνικής βιογραφίας που έγραψε ο Αθανάσιος, πατριάρχης Αλεξανδρείας. Ο ντροπαλός γιος Αιγύπτιων χωρικών, που απέφυγε να πάει στο σχολείο, έφτασε να επηρεάσει τη χριστιανική εκκλησία σε κάθε πόλη της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Οι δύο αυτοί σημαντικοί Αιγύπτιοι, ο Πλωτίνος και ο Αντώνιος, ορίζουν τους δύο διαφορετικούς δρόμους της θρησκευτικής ιστορίας στην ύστερη αρχαιότητα. Είχαν κάποια κοινά χαρακτηριστικά: ο Πλωτίνος «ζούσε σαν να ντρεπόταν που είχε γεννηθεί από ανθρώπινο σώμα» και ο Αντώνιος «κοκκίνιζε» κάθε φορά που έπρεπε να φάει. Και οι δύο προκαλούσαν θαυμασμό, επειδή είχαν αποκτήσει ένα σχεδόν «θεϊκό» έλεγχο του νου πάνω στο σώμα. Αλλά τα μέσα που είχε επιλέξει ο καθένας για τον ίδιο σκοπό ήταν εκ διαμέτρου αντίθετα. Για τον Πλωτίνο και τους παγανιστές διαδόχους του, η αίσθηση του «άλλου κόσμου» ήταν απόρροια της παραδοσιακής κουλτούρας, όπως η τελευταία χιονισμένη κορφή μιας οροσειράς: η άσκηση στην κλασική φιλολογία και τη φιλοσοφία αποτελούσε τη βάση του ασκητισμού του ύστερου Ρωμαίου φιλοσόφου – και έμοιαζε τόσο αμετακίνητη όσο και οι πρόποδες των Ιμαλαΐων. Ο «θεϊκός» άνθρωπος του παγανισμού μπορούσε να προέλθει μόνο από λογίους που είχαν εκπαιδευθεί σύμφωνα με το πρότυπο ενός πολιτισμένου άρχοντα. Όπως είδαμε, ο μέσος χριστιανός επίσκοπος του τέλους του 3ου και των αρχών του 4ου αιώνα είχε πλησιάσει αρκετά αυτό το ιδεώδες – αυστηρός, πολύ μορφωμένος, με τρόπους πολιτισμένους. Αλλά η χριστιανική Εκκλησία είχε παραμείνει δεκτική και σε άλλες μορφές έμπνευσης: ακόμα και ο λόγιος Ωριγένης, για παράδειγμα, είχε αφήσει χώρο στη χριστιανική Εκκλησία για τον «απλοϊκό» κόσμο που θα εκλάμβανε τις εντολές του Χριστού στην κυριο-

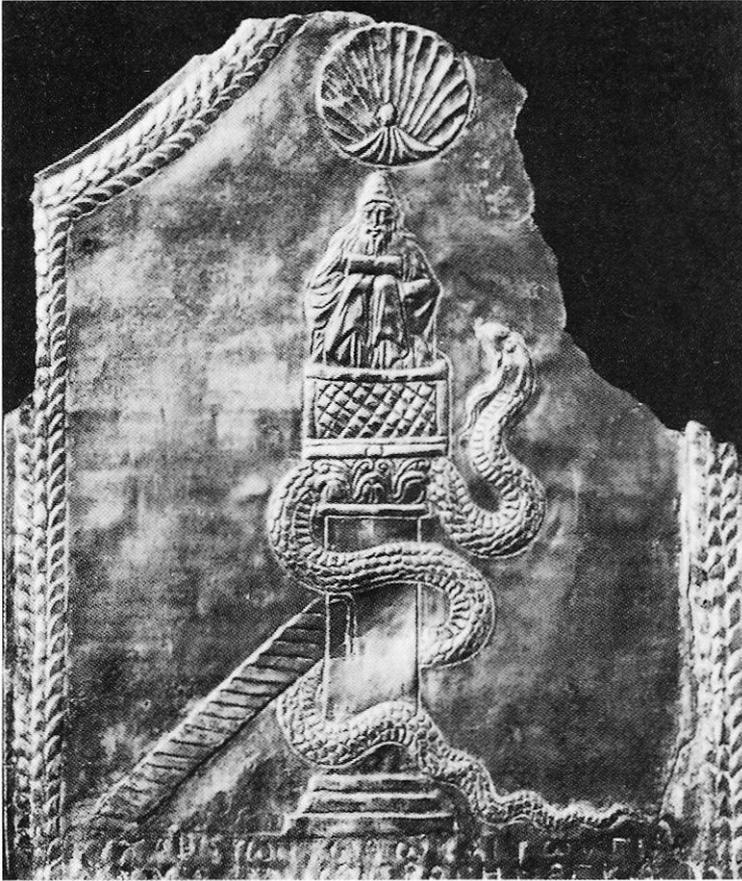
68 Ο μοναχός, με τα χέρια υψωμένα σε στάση προσευχής.
Κοπτικό ανάγλυφο από ασβεστόλιθο, 6ος-7ος αιώνας.

λεξία τους. Μέσα σε μια γενιά, από την εποχή του Ωριγένη, ο χριστιανισμός είχε αρχίσει να απλώνεται στα χωριά της Αιγύπτου, της Συρίας και (σε μικρότερο βαθμό) της βόρειας Αφρικής. Άνδρες όπως ο Αντώνιος θα άκουγαν προσεκτικά τις ριζοσπαστικές χριστιανικές διδασχές και, όπως ο Αντώνιος, θα αντιδρούσαν άμεσα ερχόμενοι σε πλήρη ρήξη με το περιβάλλον τους. Αυτή η ρήξη συνοψίζεται σε έναν όρο που χρησιμοποιούσαν εδώ και καιρό οι χωρικοί της Αιγύπτου οι οποίοι είχαν αποσυρθεί από τον κόσμο σε στιγμές απόγνωσης ή καταπίεσης: την *αναχώρηση* (από όπου και η αγγλική λέξη anchorite = ερημίτης).

Για τον Πλωτίνιο και πολλούς χριστιανούς επισκόπους η απομάκρυνση από τον κόσμο συντελέστηκε ήρεμα, χωρίς ρήξη με την περιβάλλουσα κουλτούρα και κοινωνία. Αντίθετα, μια φυσική, ξεκάθαρη «αναχώρηση» στάθηκε η βάση του πνευματικού βίου του Αντωνίου: η εγκατάλειψη του πολιτισμένου κόσμου ήταν το απαραίτητο πρώτο βήμα στο νέο ασκητικό κίνημα. Με όποιο τρόπο κι αν το εξωτερίκευε, ο νέος χριστιανός άγιος είχε επιλέξει την αντίθεση με τις νόρμες της πολιτισμένης ζωής στη Μεσόγειο. Αναπόφευκτα λοιπόν, ο τρόπος με τον οποίο οργανώθηκαν αυτοί οι άνθρωποι, ο πολιτισμός που δημιούργησαν, τα ηθικά τους παραγγέλματα, ακόμα και τα μέρη που προτίμησαν για τις συνάξεις τους σηματοδοτούσαν μια ρήξη με το παρελθόν. Η γοητεία και η σημασία του ασκητισμού που σάρωσε τον ρωμαϊκό κόσμο κατά τη διάρκεια του 4ου αιώνα έγκειται ακριβώς σ' αυτό: ήταν ένα κίνημα αυτοκαλούμενων αναχωρητών, που υποστήριζαν πως είχαν κάνει μια καινούργια αρχή στη ζωή τους.

Ο χριστιανικός αναχωρητισμός απλώθηκε σε πολλές περιοχές με εντυπωσιακή ταχύτητα. Η Μεσοποταμία ήταν το κέντρο μιας τέτοιας έκρηξης, τα κύματα της οποίας μεταδόθηκαν σ' όλη τη Μέση Ανατολή. Ο συριακός ασκητισμός της περιοχής γύρω από τη Νίσιβι και την Έδεσσα, ιδίως των απρόσιτων βουνών Tur 'Abdin (τα βουνά των «Υπηρετών του Θεού», δηλαδή των μοναχών), απλώθηκε προς βορρά στην Αρμενία, και δυτικά στους δρόμους της Αντιόχειας: πλούτισε και αναστάτωσε τη ζωή μεσογειακών πόλεων τόσο απόμακρων όσο η Κωνσταντινούπολη, το Μεδιόλανο και η Καρχηδόνα.

Οι Σύροι ήταν οι «αστέρες» του ασκητικού κινήματος: περιπλανώμενοι άγριοι, ντυμένοι με προβιές, με μαλλιά λιγδιασμένα που τους έκαναν να μοιάζουν με αϊτούς, αυτοί οι «φλεγόμενοι άνθρωποι» κατέπληξαν τον ελληνορωμαϊκό κόσμο με τους θεατρνισμούς τους. Οι πιο χαρακτηριστικοί αντιπρόσωποί τους, τον 5ο αιώνα, ήταν οι «στυλίτες» άγιοι – άνθρωποι που κούρνιαζαν σε κορυφές στύλων. Ο ιδρυτής αυτής της ιδιομορφίας, ο Συμεών (περ. 396-459), διατήρησε την αυλή των θαυμαστών του για σαράντα χρόνια από την κορυφή μιας κολόνας δεκαέξι μέτρων στην ορεινή ενδοχώρα της Αντιόχειας.

69 Ο «ασπέρας». Ο άγιος Συμεών ο Στυλίτης, καθισμένος πάνω στο σπύλο του. Είχε καθλιώσει τον Διαβόλο που ειζονίξεται υπό μορφήν όφρου. Οι πελάτες τον συμβουλεύιόνταν ανεβαίνοντας τη σκάλα (στα αριστερά). Αναμνηστικά όπως αυτά – οι πρώτες χριστιανικές ειζόνες – άπλωσαν τη φήμη του Συμεών σε μέρη τόσο μακρινά όσο η Περσία, η Ρώμη και το Παρίσι. Χρυσή πλακέτα από λειψανοθήκη της Σινίας, 6ος αιώνας.

Στην Αίγυπτο, αντιθέτως, ο ασκητισμός πήρε μια διαφορετική μορφή. Η ανήσυχη αλλά και επιφυλακτική αγροτική τάξη κρατήθηκε μακριά από τον σκληροτράχηλο ατομικισμό των Σύρων. Οι Αιγύπτιοι αισθάνονταν πως ζούσαν σ' έναν ταραγμένο κόσμο, στρωμένο σαν ναοκοπέδιο με τις παγίδες του διαβόλου, που εύκολα θα τον αποδιοργάνωναν οι καβγάδες των θεομιάμων συγχωριανών τους που είχαν γίνει μοναχοί. Επέλεξαν την ταπεινοφροσύνη, την περιορισμένη αλλά αδυσώπητη ρουτίνα προσευχής και χειρωνακτικής εργασίας, την ασφάλεια της ομάδας, τη σιδερένια πειθαρχία. Ο Παχώμιος (περ. 290-347), ένας αγρότης που στρατολογήθηκε διά της βίας στο στρατό του Κωνσταντίνου, βάλθηκε να δημιουργήσει μια οργανωμένη μοναστική ζωή, ενώνοντας τα κελιά των ερημιτών σε μεγάλους οικισμούς στην Άνω Αίγυπτο – ξεκινώντας από την Ταβέννησο της Θηβαΐδας το 320. Η «αποικία» του ήταν μια εμπνευσμένη σύλληψη, που εφαρμόστηκε μεθοδικά και εξαπλώθηκε με τέ-

τοια ταχύτητα και ευελιξία ώστε ξεπέρασε κατά πολύ οποιοδήποτε άλλο οργανωτικό εγχείρημα του ύστερου ρωμαϊκού κράτους: στο τέλος του 4ου αιώνα, τα μεγάλα μοναστήρια που είχε οραματιστεί ο Παχώμιος στέγαζαν επτά χιλιάδες μοναχούς.

Ο μοναστικός βίος της Αιγύπτου είχε έναν εντελώς ιδιόμορφο χαρακτήρα. Οι Αιγύπτιοι «πατέρες» –οι Άρα (Ara, εξ ου και το αγγλικό abbot = ηγούμενος)– αποτέλεσαν τα πρότυπα για τις μοναστικές κοινότητες που ιδρύθηκαν στα τέλη του 4ου αιώνα σε περιοχές τόσο απομακρυσμένες μεταξύ τους όσο η Καισάρεια της Καππαδοκίας και η Ρουέν (Rouen). Τα «Αποφθέγματα» τους έγιναν ένα αξιόλογο νέο λογοτεχνικό είδος, συγγενικό της παραβολής και της λαϊκής σοφίας, τα θέματα και τα ανέκδοτα του οποίου επέζησαν των χρόνων του Μεσαίωνα φτάνοντας ως την προεπαναστατική Ρωσία. Μέσα από αυτά τα «Αποφθέγματα» η αγροτική τάξη της Αιγύπτου μίλησε για πρώτη φορά στον πολιτισμένο κόσμο. Δεν υπάρχει σχεδόν κανένας άγιος της μεσαιωνικής Ευρώπης οι πειρασμοί του οποίου να μην έχουν ως πρότυ-

70 (αριστερά) Ο Αρα, ο πατέρας των μοναχών. Ο πνευματικός καθοδηγητής ήταν συχνά για τους πιστούς μια επιβλητική μορφή εξουσίας. «Το πνεύμα του Κυρίου ενυπάρχει στον άνθρωπο αυτό». έλεγε ένας μοναχός για τον άγιο Παχώμιο. «κι αν μου πει πέθανε, θα πεθάνω, κι αν μου πει ζήσε, θα ζήσω». Κοπτική στήλη από βασάλτη, πιθανόν από τάφο ηγούμενου, 6ος-7ος αιώνας.

71 Νίκη κατά των δαιμόνων. Ο άγιος Σισίνιος, έφιππος, καθλώνει ένα θηλυκό δαίμονα. Τοιχογραφία από την Αίγυπτο, 6ος-7ος αιώνας, μνητή του Αγίου Απόλλωνος, Bawit.

πο αυτούς που πρωτοπεριγράφηκαν σε σχέση με τον Αντώνιο στα περίχωρα ενός χωριού της Αιγύπτου.

Ελάχιστα μας είναι γνωστά για την καταγωγή του ασκητικού κινήματος στο χώρο της Εγγύς Ανατολής, αρκετά όμως για να αποκλείσουμε εύκολες απαντήσεις. Έχει υποστηριχθεί πως ο μοναχισμός ήταν ένα κίνημα φυγής και διαμαρτυρίας· πως οι καταπιεσμένοι αγρότες κατέφυγαν στην ασφάλεια των μεγάλων μονών, και πως η δυσαρέσκειά τους εναντίον των γαιοκτημόνων εκδηλώθηκε στο φανατισμό που επέδειξαν κατά του κλασικού παγανισμού και του πολιτισμού των ελληνικών πόλεων. Στην πραγματικότητα, οι ιδρυτές του αναχωρητικού κινήματος και όσοι τους ακολούθησαν δεν ήταν καταπιεσμένοι αγρότες. Η δυσφορία τους ήταν πολύ πιο σύνθετη. Η Αίγυπτος της ύστερης ρωμαϊκής εποχής ήταν μια χώρα όπου τα χωριά άκαμζαν και όπου οι εντάσεις προέρχονταν τόσο από τις ανακατατάξεις του πρόσφατου πλουτισμού και των νέων ευκαιριών όσο και από τις αιώνιες ληστρικές επεμβάσεις του φοροεισπράκτορα. Τα χωριά της Αιγύπτου και της Συρίας έβγαζαν ολοένα και περισσότερους εύπορους εκκεντρικούς που το ταλέντο τους ασφυκτιούσε μέσα στη συντητή και αδιατάρακτη ρουτίνα των επιτυχημένων αγροτικών κοινοτήτων: ο Αντώνιος ήταν εκπαιδευτικά «απροσάρμοστος»· ο Μακάριος είχε διατελέσει λαθρέμπορος· ο Παχώμιος είχε ξεριζωθεί λόγω της στρατιωτικής θητείας· ο προσφιλής Μωυσής λήστευε κάποτε ταξιδιώτες στους δρόμους.

Αν γνωρίζουμε ελάχιστα για τα αίτια του ασκητικού κινήματος, γνωρίζουμε πολύ περισσότερα για το ρόλο και τη σημασία της «αναχώρησης» του μοναχού από την κοινωνία του 4ου και του 5ου αιώνα. Υπήρχε διάχυτη η αντίληψη πως ο άγιος άνθρωπος είχε κερδίσει την ελευθερία και μια μυστηριώδη δύναμη, έχοντας ξεπεράσει τους ορατούς φραγμούς μιας κοινωνίας που δεν ήταν τόσο καταπιεσμένη όσο άκαμπτα οργανωμένη για την επιβίωση. Σε χωριά όπου για χιλιάδες χρόνια οι άνθρωποι πάλευαν ενάντια στη φύση, ο άγιος είχε επιλέξει ενσυνείδητα την «αντι-κουλτούρα» – τη γειτονική έρημο, τα κοντινότερα βραχώδη όρη. Σε έναν πολιτισμό ταυτισμένο απόλυτα με τη ζωή των πόλεων, οι μοναχοί είχαν διαπράξει το αδιανόητο – είχαν «ιδρύσει πόλη μέσα στην έρημο». Πάνω από όλα, σε έναν κόσμο όπου βασιλευε η ιδέα μιας ανθρωπότητας πολιορκημένης από αόρατες δαιμονικές δυνάμεις, οι μοναχοί απέκτησαν φήμη ως «πρωτοπυγμάχοι» εναντίον του Διαβόλου. Κρατούσαν μακριά τη μοχθηρία του· και κατάφεραν –εκεί που ο μέσος άνθρωπος, με όλα τα φυλαχτά του και τα μαγικά του γιατροσόφια, δεν τα είχε καταφέρει– να τον εμπαιξουν καταπρόσωπο. Η δύναμη των αγίων εκδηλωνόταν στις σχέσεις τους με το ζωικό βασίλειο που ανέκαθεν συμβόλιζε την αγριότητα και τη μοχθηρία των δαιμόνων: έδωχναν φίδια κι αρπαχτικά πουλιά, και συντροφεύονταν, πρᾶοι αφέντες, από τσακάλια και λιοντάρια. Πάνω απ' όλα, ο άγιος φαινόταν να έχει κατακτήσει το πιο αξιοζήλευτο προνόμιο για έναν άνθρωπο

της ύστερης αυτοκρατορίας: είχε κερδίσει την *παρηγοσία*, την ελευθερία να εκφράζει τη γνώμη του μπροστά στη θεϊκή μεγαλειότητα. Γιατί ο Θεός των χριστιανών του 4ου αιώνα ήταν ένας επιβλητικός αυτοκράτορας. Μόνο εκείνοι από τους υπηκόους του που είχαν περάσει τη ζωή τους χωρίς να τον αμφισβητήσουν και υπάκουαν με δέος τις εντολές Του, είχαν δικαίωμα να Τον πλησιάσουν, σαν ευνοούμενοι αυλικοί, και να δουν τις προσευχές τους να εισακούονται με θεαματικά αποτελέσματα.

Μέσα από αυτές τις δοξασίες μπορούμε να διακρίνουμε την ποιότητα του δημόσιου βίου στην ύστερη αυτοκρατορία όπως απεικονίστηκε στη λαϊκή φαντασία. Η ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορία ήταν ένας κόσμος απαρέγκλιτης αυστηρότητας: ένας κόσμος όπου οι νόμοι του Θεού και των αυτοκρατόρων εφαρμόζονταν αμείλικτα και όπου η ελπίδα δεν βρισκόταν στις επαναστάσεις ή τις μεταρρυθμίσεις αλλά στην περιστασιακή εύνοια που εξασφάλιζε η απρόβλεπτη μεσολάβηση των λίγων ισχυρών. Ο βίος ενός εκλιπόντος αγίου συχνά παρέμενε στη μνήμη της περιοχής σαν μια φευγαλέα ηλιαχτίδα που είχε ξεστάνει για λίγο την παγωνιά της καθημερινής ζωής τους: γιατί η επιρροή του αγίου στην αυλή του Παραδείσου είχε εξασφαλίσει μια πρόσκαιρη αμνηστία από τους σιδερένιους νόμους που επιφύλασσε η σκληρότητα του Θεού στο χωρικό της Μεσογείου – μια ανάπαυλα στις επιδημίες, στην πείνα, στους σεισμούς, στις χαλαζοθύελλες.

Και, αν ο Θεός στον Ουρανό επιδείκνυε τόση σκληρότητα, στη γη ο αυτοκράτορας και το προσωπικό του έσπερναν πράγματι τον τρόμο. Και πάλι ο άγιος εμφανίζεται ως μια από τις ελάχιστες δυνάμεις στην ανατολική ρωμαϊκή κοινωνία που μπορούσε να μετριάσει τη δικαιοσύνη του αυτοκράτορα. Όταν οι πολίτες της Αντιόχειας ανέμεναν άγρια αντίποινα για τη στάση του 387, οι εκπρόσωποι του αυτοκράτορα που κατευθύνονταν προς την καταδικασμένη πόλη βρέθηκαν ξαφνικά μπροστά σε μια ομάδα συρόφωνων αγίων. Όσο οι άγριες αυτές φιγούρες μεσολαβούσαν για την πόλη, και τα λόγια τους μεταφράζονταν από τα συριακά στα ελληνικά, ο κόσμος «έστεκε τριγύρω», έγραφε ένας μάρτυρας, «και έτρεμε».

Η ιδέα ενός αγίου που κρατάει τους δαίμονες σε απόσταση και κάμπει τη θεϊκή βούληση με τις προσευχές του κυριάρχησε στην κοινωνία της ύστερης αρχαιότητας. Από πολλές απόψεις, η ιδέα είναι τόσο καινούργια όσο και η ίδια η κοινωνία. Και αυτό γιατί τοποθετεί έναν άνθρωπο, «έναν άνθρωπο με εξουσία», στο κέντρο της λαϊκής φαντασίας. Στο παρελθόν, ο κόσμος της κλασικής αρχαιότητας, προσέγγιζε τη θρησκεία του με όρους *πραγμάτων*. Η αρχαία θρησκεία στρεφόταν γύρω από μεγάλους ναούς που η μεγαλοπρέπειά τους επισκίαζε και τον πιο επιβλητικό ιερέα. Οι θεοί μιλούσαν απρόσωπα στα μαντεία τους: οι τελετές τους απηχούσαν ένα βίο στον οποίο η κοινότητα, η πόλη, προβαλλόταν εις βάρος του ατόμου. Αντίθετα, κατά τον 4ο και τον 5ο

72 Ο άγιος άνθρωπος ως φίλος του Χριστού. Όπως ο Διογληπιανός έβθετε το χέρι τον στον ώμο του συναδέλφου του (εικόνα 12), έτσι και ο άγιος Μηνάς οριζεται από τον Χριστό ως έμπιστος συναδέλφος και σύμβουλος του. Επιχρωματισμένο ξύλο, 6ος-7ος αιώνας, από το Βαωίτ της Αιγύπτου.

αιώνα, το άτομο, ως «άνθρωπος με εξουσία», επισχίασε τις παραδοσιακές κοινότητες. Το πρόσωπο του αυτοκράτορα υπερίσχυσε της Συγκλήτου και της Ρώμης· η άνοδος του πατριους, του προστάτη, απείλησε την αλληλεγγύη του συμβουλίου της πόλης. Ο Συμεών ο Στυλίτης, περιφανής επάνω στην κολόνα του, δικάζοντας, προφητεύοντας, γιατρεύοντας, επιπλήττοντας και συμβουλευόντας τις κυβερνητικές τάξεις ολόκληρης της ανατολικής αυτοκρατορίας σε μικρή απόσταση από τον ερημιωμένο ναό του Baalbek, σηματοδοτούσε μια ανάλογη αλλαγή. Στη λαϊκή φαντασία, η προβολή των αγίων εις βάθος των ναών οροθετεί το τέλος του κλασικού κόσμου.

Στα τέλη του 4ου αιώνα, οι ναοί των θεών διασώζονταν στις περισσότερες μεγάλες πόλεις και τη γύρω ύπαιθρο. Μετά τον Κωνσταντίνο, είχαν εν μέρει «εκκοσμικευθεί»· αλλά οι πολιτισμένοι αστοί, παγανιστές και χριστιανοί, εξακολουθούσαν να τους επισκέπτονται και να τους σέβονται, ως δημόσια μνημεία, κάπως σαν τους όμορφους καθεδρικούς ναούς ορισμένων κομμουνιστικών χωρών. Για πολλούς επισκόπους, ωστόσο, οι αρχαίοι ναοί ήταν μια πηγή «μολύνσης» του πομινίου τους. Για τους μοναχούς, ήταν τα οχυρά του εχθρού τους, του Διαβόλου. Στα τέλη του 4ου αιώνα υπήρχαν περίπου 2.000 μοναχοί σε απόσταση βολής από τους μεγάλους ναούς της Αλεξάνδρει-

ας. Σε αρκετούς από αυτούς, μια ζωή σκληρής υπακοής και αένας προσπάθειας να θέσουν υπό έλεγχο τις σκέψεις και το σώμα τους είχε καλλιεργήσει μια ατμόσφαιρα εκρηκτικής επιθετικότητας, που είχε στόχο τον Διάβολο και τους επιζώντες εκπροσώπους του πάνω στη γη. Από τη Μεσοποταμία ως τη βόρεια Αφρική, ένα κύμα θρησκευτικής βίας πλημμύρισε τις πόλεις και την ύπαιθρο: το 388 οι μοναχοί έκαψαν μια Συναγωγή στο Καλλίνικον κοντά στον Ευφράτη· τον ίδιο καιρό τρομοκρατούσαν τα ιερά χωριά της Συρίας· το 391, ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Θεόφιλος τους κάλεσε να «εξαγνίσουν» την πόλη από το μεγάλο τέμενος του Σέραπη, το Σεραπίειον. Ορδές φανατισμένων μοναχών, υπό την ηγεσία του Σενούθιου (πέθανε γύρω στο 466), περιπολούσαν στις πόλεις της Άνω Αιγύπτου λεηλατώντας πλούσια σπίτια εθνικών για να αρπάξουν είδωλα. Στη βόρεια Αφρική, παρόμοιες ομάδες περιφερόμενων μοναχών, οι «Circumcelliones», οπλισμένοι με ρόπαλα που τα αποκαλούσαν «Ισραήλ», καταδίωκαν τη μεγάλη γαιοκτησία κραυγάζοντας «ευλογητός ο Θεός» – κραυγή πιο φοβερή κι από το βρυχηθμό των λιονταριών. Το 415, οι Αιγύπτιοι μοναχοί συγκρόνησαν τους καλλιεργημένους κύκλους λυντσαρώντας μια Αλεξανδρινή αριστοκράτισσα, τη φιλόσοφο Υπατία.

Ο παγανισμός, λοιπόν, συνετριβήβανασα από τη βάση. Οι εθνικοί, πτοημένοι από αυτό το αναπάντεχο κύμα τρομοκρατίας, έβλεπαν να φτάνει το τέλος του κόσμου. «Αν είμαστε ζωντανοί», έγραφε κάποιος, «τότε η ίδια η ζωή έχει νεκρωθεί».

Ωστόσο, αυτό το φρικτό μεσοδιάστημα ήταν μέρος μιας βαθύτερης αλλαγής. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 4ου αιώνα, ο χριστιανισμός επιβλήθηκε για πρώτη φορά ως θρησκεία της πλειονότητας στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Με την παρακίνηση των επισκόπων του ο μέσος χριστιανός είχε πετύχει αυτό που επιδίωκε. Το χριστιανικό ποίμνιο της δεκαετίας του 380 απαιτούσε μια «χριστιανική» αυτοκρατορία, απαλλαγμένη από τη βαριά κληρονομιά των θεών, με ηγέτη έναν αυτοκράτορα που θα συμμεριζόταν τις προκαταλήψεις του εναντίον των Εβραίων, των αιρετικών και των παγανιστών. Οι αυτοκράτορες του έδωσαν την ηγεσία που ζητούσε. Ήταν μια έξυπνη κίνηση από την πλευρά τους, γιατί οι πόλεις της ύστερης αυτοκρατορίας ήταν ζούγκλες, με ελλιπή αστυνόμευση και υπό τη συνεχή απειλή λιμών και στάσεων. Προς τα τέλη του 4ου αιώνα, αυτές οι πόλεις χρειάστηκε να αντιμετωπίσουν ένα αιφνίδιο βάρος υψηλής φορολογίας λόγω των νέων βαρβαρικών επιδρομών στα Βαλκάνια. Όταν οι κάτοικοι των πόλεων στασίασαν για θέματα που έθιγαν ευθέως τις οικονομικές και τις στρατιωτικές ανάγκες των αυτοκρατόρων, η καταστολή ήταν αμείλικτη. Το 390, ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος Α΄ (379-95) κατέσφαξε τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης διότι λυντσαρίσαν τον στρατιωτικό διοικητή τους· λίγο έλειψε να κάνει το ίδιο με τους Αντιοχείς οι οποίοι αρνούσαν να πληρώσουν τους φόρους τους. Κι όμως, έδωσε συγκα-

73 (πάνω αριστερά)
Ο Θεόφιλος, πατριάρχης
Αλεξανδρείας, απεικονίζεται
στα ερείπια του Σερολείου. Από
αλεξανδρινό χρονονό
του 5ου αιώνα.

74 (πάνω δεξιά)
Ο Αμβρόσιος, επίσκοπος
Μεδιολάνου. Επαρχιακός
διοικητής που έγινε επίσκοπος,
εξασφάλισε από τους αυτοκράτορες
την αποχή της επίσημης λατρευτικής
λατρείας στη Ρώμη και υποχρέωσε τον
Θεοδόσιο να «μετανοήσει» για τα
αμαρτήματά του. «Εμείς οι ιερείς»,
έγραψε, «έχομε τους δικούς μας
τρόπους για να ανέλθουμε στην
εξουσία». Ψηφίστηκε του 5ου
αιώνα από τον Άγιο Αμβρόσιο στο
Μιλάνο.

75 Θεοδόσιος ο Μέγας
(379-95). Από ασπιδμένο
δίσκο (missorium) του
τέλους του 4ου αιώνα.

76 Ο Χριστός της Δευτέρας Παρουσίας δεν είναι πλέον ο γεμάτος χάρη αγένειος διδάσκαλος αλλά ένας επιβλητικός παγζόσμιος κυβερνήτης. Τοιχογραφία των μέσων του 4ου αιώνα από την κατακόμβη της Cominodilla, Ρώμη.

ρητήρια στους χριστιανούς της Αλεξάνδρειας επειδή πήραν το νόμο στα χέρια τους και κατέστρεψαν το Σερατείο, ένα από τα θαύματα του αρχαίου κόσμου. Η στιβαρή διακυβέρνηση δεν επαρκούσε. Έπρεπε κανείς να καλοπιάνει τους κατοίκους των πόλεων αν ήθελε να μένουν ήσυχοι. Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία είχε παραμείνει μια «κοινοπολιτεία αστικών κέντρων»: σ' αυτή την κοινοπολιτεία ο χριστιανός επίσκοπος, ηγέτης τώρα ενός πολυπληθούς ποιμνίου και υποστηριζόμενος από τη βία των μοναχών, είχε βρεθεί στο προσκήνιο. Ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος αιματοκύλησε τη Θεσσαλονίκη τα αγάλματά του γκρεμίστηκαν και καταστράφηκαν από τους πολίτες της Αντιόχειας: και όμως έμεινε στην ιστορία ως Θεοδόσιος «ο Μέγας», ο υποδειγματικός Καθολικός μονάρχης. Είχε συμμαχήσει με τα κινήματα της «βάσης» των πόλεων της αυτοκρατορίας. Στο Μεδιόλανο υποκλίθηκε σεμνά μπροστά στον επίσκοπο Αμβρόσιο· στη Ρώμη προσευχήθηκε στο ναό του Αγίου Πέτρου και επιδόθηκε πλουσιοπάροχα μια μεγαλοπρεπή νέα βασιλική, αφιερωμένη στον Άγιο Παύλο (S. Paolo fuori le Mura). Στην Αλεξάνδρεια παρέβλεψε τις ωμότητες του Θεοφίλου. Σαν το δούκα της Plaza Toro, ο Μέγας Θεοδόσιος οδηγούσε το τάγμα των εκ των όπισθεν: αυτός και οι αυλικόι του ακολουθούσαν με εξαρε-

77 Η Δεύτερα Παρουσία. Ο Χριστός καθισμένος στον δικαστικό του θρόνο (βλ. εικόνα 32) περιστοιχισμένος από τους αποστόλους, οι οποίοι ως προστάτες –πατριπ- συνηγορούν υπέρ των πελατών τους που στέζονται από κάτω. Ένα τυπικό υστερορομαϊκό δικαστήριο: ο Χριστός και οι απόστολοι εζονίζονται αποκομμένοι από το πλήθος που επευφημεί πίσω από ένα γαγγλίδωμα, ακριβώς όπως και στις σπηές της Αψίδας του Κωνσταντίνου (εικόνα 27). Ρωμαϊκή πλακέτα από τερακότα, 4ος αιώνας.

τική ευαισθησία τις σεισμικές αλλαγές που είχαν θέσει επικεφαλής της κοινής γνώμης, στα νευραλγικά κέντρα της αυτοκρατορίας, τον χριστιανό επίσκοπο και τον άγιο άνθρωπο.

Βέβαια, οι μοναχοί δεν υπήρξαν ποτέ τίποτε περισσότερο από μια πολύ μικρή μειονότητα στο σύνολο του πληθυσμού της αυτοκρατορίας. Παραδόξως, όμως, αυτοί ακριβώς οι εκκεντρικοί μετέτρεψαν το χριστιανισμό σε μαζική θρησκεία. Το επίτευγμά τους οφείλεται κυρίως στο ότι κατάφεραν να συγκεντρώσουν στο πρόσωπό τους την ευλάβεια του μέσου Ρωμαίου πολίτη που είχε γίνει χριστιανός. Και αυτή η ευλάβεια διέφερε κατά πολύ από την εσωστρεφή αφοσίωση των προηγούμενων αιώνων. Τον 3ο αιώνα, η χριστιανική εκκλησία αποτελούσε μια μικρή κοινότητα «μυημένων». Όσοι είχαν υποβληθεί στο «μυστήριο» του βαπτίσματος συγκαταλέγονταν ήδη ανάμεσα σε αυτούς που είχαν «σωθεί». Αλλά στα τέλη του 4ου αιώνα ήταν πολύ λιγότερο βέβαιο πως εκείνοι που είχαν δεχτεί ένα τυπικό βάπτισμα σε τούτο τον κόσμο θα σώζονταν στον άλλο. Το άγχος των ανθρώπων, λοιπόν, μετατοπίστηκε σε ένα πιο απόμακρο γεγονός: στην καθοριστική εκκαθάριση λογαριασμών κατά τη Δεύτερα Παρουσία. Η πρώιμη εικονογραφία της μετά θάνατον ζωής, που έδειχνε μια ήσυχη ομάδα μυημένων να χαίρονται την ειδυλλιακή προστασία σ' έναν

άλλο κόσμο –κάτω από τον ξάστερο ουρανό ή στη σκιά ενός δέντρου– αντικαταστάθηκε από τη φοβερή εικόνα του Χριστού ως Αυτοκράτορα και Δικαστή, μπροστά στο θρόνο Του οποίου μια μέρα θα κρινόταν ολόκληρος ο πληθυσμός της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Το ασκητικό κίνημα απλώθηκε ταχύτατα ανάμεσα σε πληθυσμούς που διακατέχονταν όλο και περισσότερο από αυτό το νέο, θεμελιώδες άγχος: δεν είναι συμπτωματικό το ό,τι οι πρώτοι μοναχοί στρατολογήθηκαν σε εκείνες ακριβώς τις περιοχές του ρωμαϊκού κόσμου όπου ο χριστιανισμός είχε εδραιωθεί εδώ και καιρό. Ζώντας μια ζωή παρατεταμένης έντασης και αυταπάρνησης, ο μοναχός κέρδιζε το θαυμασμό για την ικανότητά του να προλαμβάνει τη φρίκη της Δευτέρας Παρουσίας με το να την έχει επωμιστεί σε αυτή τη ζωή. Το ακραίο παράδειγμά του παρότρυνε τον κάθε λαϊκό να ετοιμαστεί όσο καλύτερα μπορούσε για τη φοβερή αναμέτρηση ανάμεσα σ' εκείνον και τον Θεό. Στη θεωρία, τουλάχιστον, η εκχριστιανισμένη ρωμαϊκή αυτοκρατορία από τον 5ο αιώνα και μετά ζούσε διαρκώς μέσα στην ένταση του προθαλάμου ενός δικαστηρίου.

Από δω πηγάζει και το επόμενο παράδοξο, ότι δηλαδή εκείνοι ακριβώς οι επίσκοποι που επηρεάστηκαν περισσότερο από τη μέριμνα του μοναστικού κινήματος για τον «άλλο κόσμο» ήταν αυτοί που συνέβαλαν περισσότερο στην εδραίωση της χριστιανικής εκκλησίας στη ρωμαϊκή κοινωνία. Η εκκλησιαστική γενιά των εκκλησιαστικών ηγετών στα τέλη του 4ου και στις αρχές του 5ου αιώνα –ο Αμβρόσιος στο Μεδιόλανο (374-97), ο Βασίλειος στην Καισάρεια (370-97), ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος στην Αντιόχεια και την Κωνσταντινούπολη (398-407), ο Αυγουστίνος στην Ιπλώνα (391-430)– πίστευαν ακράδαντα πως θα καλούνταν μπροστά στον Χριστό κατά τη Δευτέρα Παρουσία να δώσουν λόγο για τις αμαρτίες ολόκληρου του πληθυσμού των πόλεών τους. Με το να γίνουν επίσκοποι είχαν επωμιστεί κάτι ανάλογο με το «Φορτίο του Λευκού Ανθρώπου» και βάλθηκαν να διοικήσουν το ποίμνιό τους με τον αυστηρό ζήλο αποικιακού κυβερνήτη σε «υπανάπτυκτη» χώρα. Επέμεναν πως οι χριστιανοί αυτοκράτορες όφειλαν να τους βοηθήσουν: από τη βασιλεία του Θεοδοσίου κι έπειτα, παγανιστές και αιρετικοί έβλεπαν τα αστικά δικαιώματά τους να περιορίζονται και έτσι αναγκάζονταν να συμμορφωθούν με την Καθολική Εκκλησία. Η αίσθηση μιας αποστολής στον άλλο κόσμο επηρέασε και το ρωμαϊκό κράτος. Ο χριστιανός αυτοκράτορας θα έπρεπε και εκείνος να δώσει λόγο για τις ψυχές των υπηκόων του. Στη Δύση, αυτή η ιδέα έκανε τους αδύναμους ηγεμόνες ακόμα πιο ευάλωτους στις απαιτήσεις του καθολικού κλήρου· στην πιο στέρεα εδραιωμένη ανατολική αυτοκρατορία, προσέθεσε ακόμα μια νότα στην ήδη διογκωμένη αυτοκρατορική απολυταρχία.

Ο πλούτος ήταν ένα μέσο για να πληρώσει κανείς το κόστος της απαλλαγής του την ημέρα της Κρίσεως. Η επιδεικτική κατανάλωση ήταν αναπόσπαστο τμήμα της ζωής στην αρχαιότητα: ο πλούτος υπήρχε για να χρησιμοποιεί-

ται δημόσια. Κατά τον 2ο αιώνα, η πλημμύρα του πλεονάζοντος εισοδήματος είχε διοχετευθεί σε δημόσια κτίρια· κατά τον 4ο, στην εξύμνηση του αυτοκράτορα και των αρχόντων· από τον 5ο αιώνα και εξής, αυτό το πλούσιο ποτάμι κύλησε στη χριστιανική εκκλησία «για την άφεση των αμαρτιών». Η οικονομική άνοδος της χριστιανικής εκκλησίας υπήρξε απότομη και θεαματική: φούντωσε όπως οι ασφαλιστικές εταιρείες στις μέρες μας. Τον 6ο αιώνα πλέον, το εισόδημα του επισκόπου της Ραβέννας ανερχόταν σε 12.000 χρυσά νομίσματα, ενώ ο επίσκοπος μιας μικρής επαρχιακής πόλης είχε ένα μισθό ανάλογο με αυτόν κάποιου συγκλητικού επαρχιακού διοικητή.

Τα εντυπωσιακά καλλιτεχνικά επιτεύγματα της χριστιανικής Εκκλησίας κατά τον 5ο και τον 6ο αιώνα προήλθαν από αυτή τη νέα κατεύθυνση του πλούτου. Οι τεράστιες βασιλικές, καλυμμένες με ψηφιδωτά, στολισμένες με υφαντά κεντημένα με μετάξι, φωτισμένες από χιλιάδες λυχνάρια μέσα σε ογκώδεις ασημένιους πολυελαίους, απηχούσαν στα λαμπυρίζοντα βάθη τους εκείνη την αίσθηση της αρχοντικής σπατάλης που είχε βρει κάποτε την έκφρασή της στις πληθωρικές προσόψεις της εποχής των Αντωνίωνων.

Οι αλλαγές που συντελέστηκαν στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία γύρω στο 400 μ.Χ. θα εμφανιστούν πιο καθαρά αν εξετάσουμε την ιδιαίτερη βαρύτητα του ασκητικού κινήματος στις διάφορες επαρχίες της.

Πρώτα απ' όλα, το ασκητικό κίνημα ξεκίνησε και κορυφώθηκε σε περιοχές που μόλις πρόσφατα είχαν ενταχθεί στον πολιτισμό του ελληνορωμαϊκού κόσμου. Τα μοναστήρια του Παχωμίου ιδρύθηκαν στην Άνω Αίγυπτο έναν αιώνα μόνο μετά την εμφάνιση ενός ελληνότροπου αστικού βίου στην επαρχία αυτή. Στην Αίγυπτο και τη Συρία ο μοναχισμός έγινε το προγεφύρωμα μέσω του οποίου οι ακριτικές περιοχές του κλασικού κόσμου εντάχθηκαν στον πολιτισμό και την πολιτική ζωή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Επαρχίες τις οποίες η λαϊκή φαντασία θεωρούσε ως «τις χριστιανικότερες περιοχές» περικύκλωναν τώρα τον στενό πυρήνα που οι παραδοσιακοί παγανιστές θεωρούσαν ως πολιτισμένο κόσμο: γύρω στο 400 μ.Χ. μια χριστιανή κυρία από την Ισπανία, της οποίας οι πρόγονοι θα ήταν ευτυχείς αν είχαν φτάσει ως την Αθήνα και τη Σμύρνη, βρέθηκε να ταξιδεύει σε αγίους τόπους τόσο ανατολικά όσο η Έδεσσα.

Επιπλέον, το αναχωρητικό κίνημα επηρέασε το ανατολικό και το δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας με πολύ διαφορετικούς τρόπους. Η διάκριση δύο τύπων κοινωνίας υπογραμμίστηκε ακόμη περισσότερο, στα τέλη του 4ου και στις αρχές του 5ου αιώνα, από τις διαφορετικές τύχες του μοναχισμού. Στη Δύση, η νέα ασκητική ευλάβεια έτεινε να «διαιρέσει» μια ήδη διαιρεμένη κοινωνία. Φορέας της ήταν ένα μικρό, αλλά αρκετά εύγλωττο, τμήμα της αριστο-

κρατίας. Ο άγιος Μαρτίνος (περ. 335-97), λόγου χάρη, ένας απόστρατος εκκεντρικός Σύρος, έγινε ο ήρωας των Γαλατο-Ρωμαίων αριστοκρατιών, όπως και ο βιογράφος του Σουλπίκιος Σεβήρος (περ. 363-περ. 420-25), και ο Παυλίνος της Νώλης (353-431). Αργότερα, η λατρεία του αγίου Μαρτίνου και άλλων παρόμοιων αγίων προσέδωσε υπερκόσμο κύρος στην εξουσία των μεγάλων γαιοκτημόνων-επισκόπων πάνω στην κοινωνία των γαλατικών πόλεων.

Με επισκόπους όπως ο Αμβρόσιος και ο Αυγουστίνος, τα μοναστήρια έγιναν το μέσο για να οξυνθεί η αυτοσυνείδηση της Καθολικής Εκκλησίας. Τα μοναστικά ιδρύματα προσέφεραν στους επισκόπους τους πρώτους επαγγελματίες κληρικούς. Στο παρελθόν, ο μέσος Λατίνος κληρικός ήταν μια τοπική μορφή περιορισμένης σημασίας, ευάλωτος σε πιέσεις του περιβάλλοντος – μέλος των οικογενειών που επάνδρωναν το συμβούλιο της πόλης ή αντιπρόσωπος μιας εμπορικής κοινότητας. Αντίθετα, οι άνθρωποι που ανδρώθηκαν στο μοναστήρι κάποιου επισκόπου ζούσαν αποκομμένοι από τους συνανθρώπους τους με όρκους αγνότητας και πενίας, και με ιδιαίτερη περιβολή εφόσον δε, συχνά, η μόρφωσή τους βασιζόταν αποκλειστικά στις Γραφές, είχαν αποκοπεί από την κλασική παιδεία. Είχαν γίνει μια ελίτ επαγγελματιών, με τη δική τους αλληλεγγύη, το δικό τους ιδίωμα, και μια έντονη αίσθηση ανωτερότητας απέναντι στον «κόσμο». Επιπλέον, πολλοί από τους κήρυκες αυτής της μοναστικής ευλάβειας –άνδρες όπως ο Σουλπίκιος Σεβήρος και ο ιδιοφυής Ιερώνυμος– έδειχναν να περιφρονούν τον μέσο άνθρωπο. Μέσα από τις καταγγελίες του «κόσμου», της διαφθοράς του κλήρου και της ζωής στις μεγάλες πόλεις, προδίδουν τη συνεχιζόμενη περιφρόνηση ενός Λατίνου αριστοκράτη για την *petite bourgeoisie*, καθώς και την αρχαιότατη επιθυμία για απομόνωση ενός μεγάλου γαιοκτήμονα.

Στην Ανατολή, αντίθετα, ο μοναχισμός δεν στάθηκε απόμακρος. Εισχώρησε ευθέως στη ζωή των μεγάλων πόλεων. Σε όλη την έκταση των ανατολικών επαρχιών οι επίσκοποι συμμαχισαν με τους μοναχούς για να ενισχύσουν τη θέση τους στις πόλεις. Όπως είδαμε, οι μοναχοί, με τη νέα τους δημοτικότητα, έγιναν ο διάυλος μέσα από τον οποίο ο χριστιανισμός –μια μειονότητα περιορισμένη στις πόλεις κατά τον 3ο αιώνα– έφτασε να γίνει η θρησκεία των μαζών όλης της ανατολικής αυτοκρατορίας. Η εξάπλωση του μοναχισμού στήριξε στέρεα το στενό οικοδόμημα της χριστιανικής εκκλησίας. Οι μονές έδωσαν λύση στο χρόνιο πρόβλημα της ανεργίας των αστικών κέντρων και των χωριών προσφέροντας μια ακόμα υπηρεσία στην εκκλησία: το 418, ο πατριάρχης Αλεξανδρείας είχε στη διάθεσή του πάνω από εξακόσιους αφοσιωμένους μοναχούς. Η εργασία των μοναχών σε νοσοκομεία, σε κέντρα διανομής τροφίμων, σε συνεταιρισμούς για την ταφή των νεκρών, έκανε γνωστή την ύπαρξη της εκκλησίας στον μέσο αστό. Στην Άνω Αίγυπτο, οι ίδιοι μοναχοί που είχαν τρομοκρατήσει τους παγανιστές οργάνωσαν υπηρεσία περίθαλψης μεταφέροντας

78 Η νέα Βασιλική. Ψηφιδωτό του 6ου αιώνα από τον Άγιο Απολλινάριο το Νέο, Ραβέννα.

79 Η ίδρυση εκκλησίας. Ο Εκκλήσιος, επίσκοπος Ραβέννας, αφιερώνει στον Χριστό τον Άγιο Βιτάλιο. Ψηφιδωτό του 6ου αιώνα από την εκκλησία του Αγίου Βιταλίου, Ραβέννα.

και φροντίζοντας τους τραυματίες κατά τη διάρκεια μιας βαρβαρικής εισβολής.

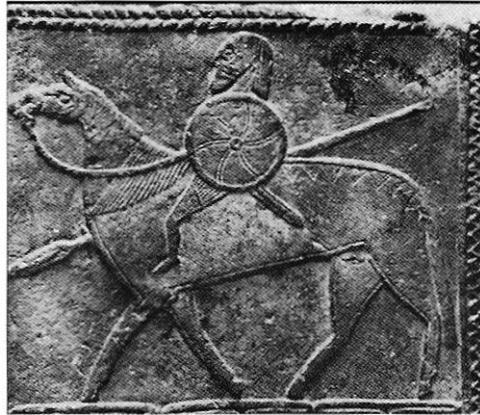
Μέσα από το μοναχισμό ο χριστιανισμός είχε διευρύνει το κοινό του στις ανατολικές επαρχίες. Είχε δεχθεί Κόπτες και Σύρους αναδεικνύοντάς τους σε ήρωες της πίστης· και με τη βοήθεια των μεταφράσεων οι επίσκοποι των ελληνικών πόλεων ενθάρρυναν μη Έλληνες να λάβουν ενεργό μέρος στις θεολογικές τους αναζητήσεις. Η πόλη παρέμενε το θέατρο για τη δραματική κινητοποίηση της κοινής γνώμης. Το καλύτερο παράδειγμα είναι ασφαλώς η Κωνσταντινούπολη, η νέα καρδιά της ανατολικής αυτοκρατορίας. Γύρω στο 400, καμιά άλλη πόλη της Δύσης δεν μπορούσε να τη συναγωνιστεί. Βίαια ξεσπάσματα ξеноφοβίας και έλλειψης θρησκευτικής ανοχής (συνήθως σε συνδυασμό) της έδωσαν μια ταυτότητα που έλειπε από τη Ρώμη, η οποία παρέμενε μια πόλη ημιπαγανιστική. Στρατηγοί βαρβαρικής καταγωγής, για παράδειγμα, ποτέ δεν ανήλθαν στην εξουσία στην ανατολική αυτοκρατορία κατά τον 5ο αιώνα, διότι, ως ξένοι και αρειανοί αιρετικοί, αντιμετώπιζαν τον ενωμένο χριστιανικό πληθυσμό της Κωνσταντινούπολης που επιδείκνυε μια τοπική υπερηφάνεια με το να υψώνει την ορθοδοξία του ενάντια σε τέτοιους επιφανείς «βαρβάρους».

Η διαφορετική ποιότητα των δύο τμημάτων του ρωμαϊκού κόσμου σύντομα θα δοκιμαζόταν στην πράξη. Το 378, οι Βησιγόθοι, που, μερικά χρόνια πριν, είχαν αναγκαστεί να διασχίσουν τον Δούναβη λόγω της επέλασης των Ούννων, αποδεκάτισαν τις ανατολικές ταξιαρχίες του ρωμαϊκού στρατού και

80 Μια κοινωνία πολεμιστών.

Ο αρχηγός των Αλαμαντών απεικονίζεται έφιππος, όπως αυτός ο Γερμανός πολεμιστής, τον 4ο αιώνα. «Καθισμένος πάνω στο άλογο του που γλιμντρίζει, υψώνεται επιβλητικά πάνω από τους συντρόφους του κρατώντας δόρυ εντυπωσιακών διαστάσεων».

Ανάγλυφο του 8ου αιώνα.

σκότωσαν τον ίδιο τον αυτοκράτορα Βάλεντα στη μοιραία μάχη της Αδριανουπόλεως. Το 406, τα γερμανικά φύλα πέρασαν τον Ρήνο και διασκορπίστηκαν ταχύτατα σε ολόκληρη τη Γαλατία. Το 410, ο βασιλιάς των Βησιγόθων Αλάριχος λεηλάτησε τη Ρώμη. Είναι του συρμού να θεωρεί κανείς αυτές τις βαρβαρικές επιδρομές αναπόφευκτες. Οι άνθρωποι της εποχής, πάντως, δεν τις αντιμετώπισαν με την αποστασιοποίηση και τη γνώση των εξελίξεων που χαρακτηρίζουν τους νεότερους ιστορικούς. Η πρόκληση από το Βορρά τους κατέπληξε. Έως το 400 περίπου, η προσοχή τους εξακολουθούσε να είναι στραμμένη γύρω από τη Μεσόγειο. Ο πολιτισμένος κόσμος είχε γυρίσει την πλάτη του στο Βορρά. Ο χριστιανισμός, για παράδειγμα, είχε εξαελωθεί στον ρωμαϊκό κόσμο χαλαρώνοντας τα όρια ανάμεσα στους «εσωτερικούς βαρβάρους» της αυτοκρατορίας και τον κλασικό πολιτισμό: οι χριστιανοί επίσκοποι δεν είχαν διανοηθεί καν να στείλουν ιεραποστόλους στους «εξωτερικούς βαρβάρους» πέρα από τα ρωμαϊκά σύνορα. Ο χριστιανισμός, αν μη τι άλλο, είχε ωθήσει τους ανθρώπους να ταυτιστούν ακόμα περισσότερο με έναν αστικό τρόπο ζωής: τα μεγαλύτερα κέντρα του βρίσκονταν στα παράλια της Μεσογείου και η ηθική του δεν ήταν διόλου φιλοπόλεμη. Στις κομψές, αυτοκυριαρχούμενες φιγούρες της χριστιανικής τέχνης του 4ου αιώνα δεν υπήρχε χώρος για τη σκληρότητα μιας κοινωνίας πολεμιστών, όπως συνέβαινε πέρα από τα σύνορα. Ο χριστιανισμός ήταν «Ο Νόμος της Ειρήνης». Οι χριστιανοί αξιωματούχοι και οι χριστιανοί επίσκοποι δοκίμασαν την ίδια έκπληξη: «Τι θέση θα είχε ο Θεός σε ένα βάρβαρο κόσμο;» έγραφε κάποιος: «Πώς θα επιβίωναν οι χριστιανικές αρετές ανάμεσα στους βαρβάρους;» έγραφε ένας άλλος. Η ιστορία της ύστερης αρχαιότητας μετά το 400 είναι, ως ένα βαθμό, η ιστορία των τρόπων με τους οποίους οι διαφορετικές κοινωνίες της Ανατολής και της Δύσης, που περιγράψαμε σ' αυτό το μέρος του βιβλίου, θα προσαρμόζονταν στη νέα πραγματικότητα αυτών των ξένων.